

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ & ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ:

«ΝΟΜΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ: ΔΗΜΟΣΙΟ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ»

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**«Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΘΕΣΜΟΥ ΤΗΣ ΠΡΟΙΚΑΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΩΣ
ΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ»**

ΕΛΕΝΗ ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ (ΑΜ: 7116Μ088)

Τριμελής επιτροπή: ΣΟΦΙΑ ΑΔΑΜ- ΜΑΓΝΗΣΑΛΗ (επιβλέπουσα)

ΣΤΑΥΡΟΣ ΠΕΡΕΝΤΙΔΗΣ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΟΥΡΝΟΥΤΟΣ

ΑΘΗΝΑ, ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 2017

Στο εξώφυλλο: Η μεταφορά της προίκας στο χωριό Αδριανή της Δράμας.

(πηγή: <http://www.mixanitouxronou.gr/tag/prika/>)

Περίληψη: Από την αρχαιότητα ως τα τέλη του 20^{ου} αιώνα ο θεσμός της προίκας έχει καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση των οικογενειακών περιουσιακών σχέσεων. Σε όλες τις έννομες τάξεις που είναι αντικείμενα μελέτης της ιστορίας του ελληνικού δικαίου συναντάμε προικώες ρυθμίσεις με τη μορφή είτε γραπτών κανόνων είτε εθιμικών πρακτικών. Παρά τις επιμέρους διαφορετικές ρυθμίσεις ανάλογα με τις ιδιαιτερότητες κάθε εποχής και κάθε κοινωνίας, η βασική δομή του προικώου συστήματος παραμένει σταθερή. Στην παρούσα εργασία εξετάζεται ο θεσμός της προίκας στη μακρόχρονη ιστορία του από την ελληνική αρχαιότητα μέχρι την κατάργησή του, το 1983. Γίνεται αναφορά στις έννομες τάξεις της ελληνικής αρχαιότητας, στο ρωμαϊκό δίκαιο, στη βυζαντινή νομοθεσία, στη διαμόρφωση εθιμικού δικαίου κατά την μεταβυζαντινή εποχή, στο δίκαιο του νέου ελληνικού κράτους και στις καταργητικές και μεταβατικές διατάξεις του νόμου 1329/83.

Abstract: From antiquity to the late 20th century the institution of dowry has been a core element of family property relations. In the history of Greek law, all legal orders contain dowry provisions either in the form of written rules or customary law. Despite differentiations that reflect the particularities of each period, the main structure of the dowry system has remained more or less unchanged over the years. The present paper examines the long history of the institution of dowry from Greek antiquity until its abolition in 1983. Our research focuses on the legal orders of Greek antiquity, roman law, byzantine legislation, the customary law of the post-byzantine period, the law of the modern Greek state and the transitional and abolition provisions of L.1329/83.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	7
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1	11
Η ΠΡΟΙΚΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ.....	11
1.1 ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΘΕΣΜΟΥ	11
1.2.1. Υποχρέωση προς προίκιση - Πρόσωπα που καθίστανται προικοδότες.....	13
1.2.2. Η φύση της υποχρέωσης προς προίκιση.....	15
1.2.3. Χρόνος σύστασης και καταβολής της προίκας	16
1.2.4. Η προίκα σε σχέση με την εγκυρότητα του γάμου.....	17
1.2.5.Ο τύπος της προίκας.....	18
1.2.6. Η «εντίμηση των προικίων» - Η εξασφάλιση της προίκας με υποθήκη	19
1.2.7. Η κυριότητα της προίκας κατά τη διάρκεια του γάμου.....	20
1.2.8. Η προίκα μετά τη λύση του γάμου	21
1.2.8.1.Λύση του γάμου λόγω θανάτου.....	21
1.2.8.4. Η δικαστική προστασία της γυναίκας μετά τη λύση του γάμου.....	23
1.2.9. Μέγεθος των προσφερόμενων προικίων – κριτήρια για το μέγεθος της προίκας	23
1.3. Η ΠΡΟΙΚΑ ΣΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΤΗΣ ΓΟΡΤΥΝΑΣ	25
1.3.1. Προίκα και κληρονομιά.....	26
1.3.2. Κυριότητα – Διαχείριση της προικίας περιουσίας	26
1.3.3 Προίκα και λύση του γάμου	27
1.4. Η ΠΡΟΙΚΑ ΣΤΗ ΣΠΑΡΤΗ.....	28
1.5. ΠΡΟΙΚΩΕΣ ΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΕΠΟΧΗ	31
Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΠΡΟΙΚΑΣ ΣΤΟ ΡΩΜΑΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ	32
2.1. Προίκα και περιουσιακές σχέσεις των συζύγων – Από την ηθική στη νομική υποχρέωση	32
2.2. Ο τύπος της προίκας.....	35
2.4. Επιστροφή των προικίων σε περίπτωση λύσης του γάμου	36
2.5.Περιορισμοί διαθέσεως των προικίων.	37
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3	39
Η ΠΡΟΙΚΑ ΣΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ	39
3.2. ΟΙ ΣΧΕΤΙΚΕΣ ΜΕ ΤΗΝ ΠΡΟΙΚΑ ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ ΣΤΗΝ «ΕΚΛΟΓΗ» ΤΩΝ ΙΣΑΥΡΩΝ	42
3.2.1. Γάμος και προικία συμβόλαια	43

3.2.2. Η τύχη της προίκας σε περίπτωση λύσης του γάμου λόγω θανάτου ενός των συζύγων.	44
3.2.2.1. Αν από τον γάμο γεννήθηκαν παιδιά.....	44
3.2.2.2. Η περίπτωση του άτεκνου γάμου	46
3.2.3. Λύση του γάμου με διαζύγιο	46
3.3. «ΜΕΤΑΒΑΤΙΚΕΣ» ΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΗΝ «ΕΚΛΟΓΗ» ΣΤΗ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ ΤΩΝ ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ	47
3.4.1. Νεαρά 20	50
3.4.2. Νεαρά 21	51
3.4.3. Νεαρές 22 και 85	52
3.4.4. Νεαρά 32	52
3.5. Η «ΕΞΑΒΙΒΛΟΣ» ΤΟΥ ΑΡΜΕΝΟΠΟΥΛΟΥ	53
3.6. Η «ΠΕΙΡΑ»	55
3.7. ΠΡΟΙΚΑ ΚΑΙ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΚΗ ΣΥΝΕΙΣΦΟΡΑ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΔΙΚΑΙΟ	56
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4.....	58
ΠΡΟΙΚΟΔΟΤΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ.....	58
4.1. Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΕΘΙΜΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ.....	58
4.2. Η ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΗ ΤΟΥ ΕΘΙΜΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ	60
4.3.1. Προίκιση και κληρονομικό δικαίωμα - Κληρονομική Συνεισφορά.....	61
4.4. ΑΛΛΕΣ ΣΥΝΗΘΕΙΕΣ	63
4.5. Η ΠΡΟΙΚΙΣΗ ΤΩΝ ΑΓΟΡΙΩΝ.....	65
4.6. ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΜΕΤΑΒΙΒΑΣΗΣ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑΣ ΣΤΟ ΑΙΓΑΙΟ - Η ΠΡΟΝΟΜΙΟΥΧΑ ΠΡΩΤΟΤΟΚΗ	66
Η ΠΡΟΙΚΑ ΣΤΟ ΝΕΟΤΕΡΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΑΣΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ.....	70
5.2. Σύσταση – Τύπος.....	72
5.3. Η Υποχρέωση προς προίκιση	73
5.4. Αντικείμενο της προίκας	74
5.5. Δικαιώματα του άνδρα επί της προίκας	75
5.6. Εκποίηση των προικίων	76
5.7. Προίκα και λύση του γάμου	78
5.8. Άλλες διατάξεις για την προστασία της προικώας περιουσίας της γυναίκας.....	78
5.9. Προίκα και κληρονομική διαδοχή.....	79
Ο ΝΟΜΟΣ 1329/1983. Η ΚΑΤΑΡΓΗΣΗ ΤΗΣ ΠΡΟΙΚΑΣ	80

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η προίκα αποτελεί ένα πανάρχαιο θεσμοθετημένο έθιμο με παρουσία αιώνων στις κοινωνίες του ελλαδικού χώρου. Η φύση της ως θεσμού ρύθμισης οικογενειακών - περιουσιακών και εν τέλει προσωπικών σχέσεων την συνδέει ιδιαίτερα με την καθημερινή ζωή των ανθρώπων και την αναδεικνύει σε βασικό ρυθμιστικό παράγοντα των κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων κάθε εποχής. Λόγω της σημασίας της αυτής καθίσταται αντικείμενο μελέτης διαφόρων κοινωνικών επιστημών. Ανθρωπολογικές έρευνες ασχολούνται με την προίκα στο πλαίσιο της μελέτης των συστημάτων συγγένειας και των γαμήλιων ανταλλαγών. Κοινωνιολογικές μελέτες εξετάζουν τη λειτουργία του θεσμού στην διαμόρφωση κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων σε διάφορες κοινωνικές δομές. Η λειτουργία της προίκας στην παραδοσιακή και στην εκχρηματισμένη οικονομία, οι κοινωνικές σχέσεις που διαμορφώνονται, οι κοινωνικές συνέπειες της επικράτησης του προικοδοτικού συστήματος, η θέση της γυναίκας στην ελληνική κοινωνία όπως αναδεικνύεται αλλά και καθορίζεται μέσα από αυτό, είναι αντικείμενο πολλών κοινωνιολογικών ερευνών. Η προίκα παρουσιάζει επίσης ιδιαίτερο λαογραφικό ενδιαφέρον. Τα έθιμα της προικοπαράδοσης αλλά και τα αντικείμενα που συνοδεύουν την νύφη στο νέο της σπίτι αποτελούν πολύτιμη πηγή γνώσεων για τον λαϊκό πολιτισμό. Η προίκα βέβαια αποτελεί τυπικό θεσμό με οργανωμένο θεσμικό πλαίσιο. Η μελέτη του θεσμικού πλαισίου της προίκας, όπως διαμορφώθηκε στην ιστορία του ελληνικού δικαίου από την αρχαιότητα μέχρι τη σύγχρονη εποχή, αποτελεί και το αντικείμενο της παρούσας εργασίας.

Καθ' όλη τη διάρκεια ισχύος του θεσμού, οι περιουσιακές σχέσεις των συζύγων καθορίζονται στη βάση ενός συστήματος νομικών ρυθμίσεων που αναπτύχθηκε γύρω από την έννοια της προίκας. Στο πλαίσιο αυτού του συστήματος η προίκα ορίζεται ως η παρεχόμενη περιουσία από την πλευρά της γυναίκας προς τον άνδρα για την ανακούφιση των βαρών του γάμου. Ο νομικός αυτός ορισμός που περιλαμβάνεται

στον αστικό κώδικα προέρχεται από το ρωμαϊκό δίκαιο. Ανάλογη βέβαια είναι η λειτουργία του θεσμού και στο αττικό δίκαιο των κλασσικών χρόνων, όπου συναντάμε πλήρως διαμορφωμένο το προικώο σύστημα, παρότι δεν συναντάται νομικός ορισμός της προίκας. Συχνά στην καθημερινή γλώσσα, ο όρος προίκα χρησιμοποιείται εκτατικά για να περιγράψει και τα λεγόμενα προικιά. Ως προικιά νοούνται τα πράγματα με αξία χρήσης (ρουχισμός ατομικός και του σπιτιού, κοσμήματα, οικιακά σκεύη, έπιπλα κ.α.) που συνοδεύουν τη νύφη και προορίζονται για το στήσιμο του νέου σπιτιού. Τα προικιά δεν εντάσσονται στην προίκα με τη νομική έννοια του όρου ως περιουσία που δίνεται στη γυναίκα και όχι στον άνδρα. Νομικά περιγράφονται ως εξώπροικη περιουσία ή παράφερνα.

Στην εξέταση της εξέλιξης του θεσμού της προίκας ακολουθείται χρονολογική σειρά. Στο πρώτο κεφάλαιο εξετάζεται ο θεσμός στην ελληνική αρχαιότητα. Από τα γαμήλια έθιμα των ομηρικών χρόνων δημιουργείται σταδιακά το προικώο σύστημα, το οποίο συναντάμε διαμορφωμένο στο αττικό δίκαιο των κλασσικών χρόνων. Τα πρόσωπα που έχουν την κυριεία της γυναίκας επέχουν ηθική υποχρέωση να της εξασφαλίσουν το κληρονομικό της μερίδιο ως προίκα την οποία υπόσχονται άτυπα και καταβάλουν κατά το χρόνο της εγγύης ή και αργότερα. Σειρά ρυθμίσεων προστατεύει την προικώα περιουσία διαρκούντος του γάμου ή μετά τη λύση του («εντίμηση» των προικίων, εξασφάλιση της προίκας με υποθήκη, επιστροφή της προίκας στον συστήσαντα και ένδικα βοηθήματα για την διεκδίκηση της σε περίπτωση λύσης του γάμου). Προικώες ρυθμίσεις συναντάμε και στο δίκαιο της κρητικής πόλης Γόρτυνας, τις οποίες είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε χάρη στην επιγραφή γνωστή ως «κώδικα» της Γόρτυνας. Για την Σπάρτη δεν είναι γνωστό κάποιο διαμορφωμένο προικώο σύστημα. Πιθανότατα όμως υπήρχε και εκεί η συνήθεια, αν και οι λίγες πηγές παρέχουν αντιφατικές πληροφορίες. Στους ελληνιστικούς χρόνους η προίκα συμφωνείται εγγράφως στο γαμήλιο συμβόλαιο. Αντίστοιχες διατάξεις με αυτές του κλασσικού αττικού δικαίου έχουν τεθεί για την προστασία της.

Στο δεύτερο κεφάλαιο γίνεται αναφορά στο προικώο σύστημα του ρωμαϊκού δικαίου. Η ανάγκη εισφοράς περιουσίας από την πλευρά της γυναίκας στον συζυγικό οίκο στο πλαίσιο του χαλαρού γάμου, ο οποίος κυριάρχησε βαθμιαία, οδήγησε στη δημιουργία ενός συστήματος διατάξεων για τη ρύθμιση της προίκας. Η ήδη υπάρχουσα συνήθεια προς προίκιση μετατράπηκε σε νομική υποχρέωση με τη νομοθεσία του αυτοκράτορα Αυγούστου και ως τέτοια παρέμεινε και στην μετέπειτα

πορεία του θεσμού. Οι μορφές της προίκας, οι περιορισμοί διαθέσεως των προικίων, η *actio rei uxoriae* και γενικότερα οι προικώες ρυθμίσεις όπως συναντώνται και στο νεότερο ελληνικό αστικό δίκαιο διαπλάστηκαν στη βάση τους στο πλαίσιο του ρωμαϊκού δικαίου.

Το τρίτο κεφάλαιο αφορά τις προικώες ρυθμίσεις του Βυζαντινού δικαίου. Στο νομοθετικό έργο του Ιουστινιανού, των Ισαύρων και του Λέοντος του Σοφού, που αποτελούν και τα σπουδαιότερα έργα της βυζαντινής νομοθεσίας, περιέχονται διατάξεις για την προίκα. Ιδιαίτερο χώρο καταλαμβάνουν οι ρυθμίσεις για την τύχη της προίκας και γενικότερα των γαμήλιων παροχών σε περίπτωση λύσης του γάμου. Στην ενότητα παρουσιάζονται οι νομοθετικές ρυθμίσεις της Ιουστινιάνειας νομοθεσίας, της Εκλογής των Ισαύρων αυτοκρατόρων, και των νεαρών του Λέοντος του Σοφού. Γίνεται επίσης αναφορά στην Εξάβιβλο του Αρμενόπουλου και στην Πείρα, τη μοναδική πηγή για την δικαστική πρακτική στους Βυζαντινούς χρόνους. Μία τελευταία υποενότητα αφορά ειδικότερα τον σχετικό με την προίκα θεσμό της κληρονομικής συνεισφοράς.

Στο τέταρτο κεφάλαιο εξετάζονται οι προικοδοτικές πρακτικές κατά την μεταβυζαντινή περίοδο. Κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κατάκτησης διαμορφώθηκε στον Ελλαδικό χώρο ένα εθιμικό σύστημα δικαίου συνδεδεμένο με τη ζωή και τις συνήθειες του λαού, το οποίο εφαρμόζοταν στο πλαίσιο της κοινότητας. Το εθιμικό αυτό δίκαιο μας είναι γνωστό χάρη στις προσπάθειες περισυλλογής του στο πλαίσιο του νέου ελληνικού κράτους. Στην ενότητα παρουσιάζονται οι εθιμικού δικαίου ρυθμίσεις της προίκας όπως καταγράφονται από τον Γ.Α. Μάουρερ στο βιβλίο του «Ο ελληνικός λαός». Η καταγραφή αφορά κυρίως τη σχέση προίκας και κληρονομικής μερίδας, το θεσμό της κληρονομικής συνεισφοράς, την υποχρέωση των αρρένων αδελφών προς προίκιση της αδελφής τους, την εκποίηση της προίκας αλλά και άλλες συνήθειες. Γίνεται αναφορά επίσης στη συνήθεια της προίκισης των αγοριών, που παρατηρείται σε κάποια νησιά του Αιγαίου. Τέλος, παρουσιάζεται το έθιμο της προνομιακής προίκισης των πρωτότοκων, όπως αναπτύχθηκε και επικράτησε στο μεταβυζαντινό Αιγαίο.

Στο πέμπτο κεφάλαιο περιγράφεται η νομοθεσία του νέου ελληνικού κράτους. Πριν την εισαγωγή του Αστικού Κώδικα το δίκαιο της προίκας διαπλάστηκε σταδιακά από τη θεωρία και τη νομολογία στη βάση του ρωμαϊκού δικαίου με ταυτόχρονη εφαρμογή του Βυζαντινού δικαίου. Ειδικότερα ζητήματα ρυθμίστηκαν με ειδικούς νόμους. Στην ενότητα παρουσιάζονται οι ρυθμίσεις του Αστικού Κώδικα

για την προίκα με αναφορά ανά θεματική σε ρυθμίσεις του προϋσχύσαντος δικαίου και στις τροποποιήσεις που επέφερε ο νόμος 987/1979.

Με το νόμο 1329/1983, στο πλαίσιο της εφαρμογής της συνταγματικής αρχής της ισότητας ανδρών και γυναικών στο οικογενειακό δίκαιο, η προίκα καταργήθηκε ως θεσμός αναχρονιστικός και καταφανώς αντίθετος με τη συνταγματική αρχή της ισότητας. Η κατάργηση του θεσμού και οι σχετικές νομοθετικές ρυθμίσεις αποτελούν το θέμα του έκτου κεφαλαίου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Η ΠΡΟΙΚΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

1.1 ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΘΕΣΜΟΥ

Την εποχή των ομηρικών ηρώων τα γαμήλια έθιμα επέβαλαν την καταβολή περιουσιακών στοιχείων από την πλευρά του άνδρα στον πατέρα της νύφης εν όψει του γάμου. Αυτά αποτελούσαν τα λεγόμενα «έδνα». Η «εξαγορά της νύφης» πρέπει να ήταν κυρίαρχη μορφή γαμήλιας ανταλλαγής στον ελλαδικό χώρο μέχρι την ηρωική εποχή. Ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά* αναφέρει χαρακτηριστικά: «τους γαρ αρχαίους νόμους απλούς είναι και βαρβαρικούς· εσιδηροφορούντο γαρ οι Έλληνες και τας γυναίκας εωνούντο παρ αλλήλων»¹. Στα Ομηρικά έπη εντοπίζεται συχνά τέτοιου τύπου περιουσιακή διάθεση.

Ταυτόχρονα, την ίδια εποχή παρατηρείται και η συνήθεια των γονέων να παραδίδουν τις θυγατέρες τους στον σύζυγο με όλα τα ενδύματα, κοσμήματα και γενικά όλα τα προσωπικής χρήσης αντικείμενα. Αυτές οι παροχές, αυξανόμενες σιγά σιγά κατά αξία και ποσότητα, αποτέλεσαν τελικά τα αναφερόμενα στον Όμηρο ως “μείλια”, που αποτελούν περιουσιακή παροχή προς το σύζυγο. Μάλιστα, ο Αλκίνοος υποσχόμενος να δώσει την κόρη του Ναυσικά στον Οδυσσέα του παρείχε ως *μείλια* «οίκο και κτήματα».

Τα ομηρικά έπη παρέχουν αντιφατικές πληροφορίες γύρω από το σύστημα των γαμήλιων παροχών προφανώς γιατί η ηρωική εποχή υπήρξε μεταβατική για τον θεσμό του γάμου. Είναι η εποχή κατά την οποία εγκαταλείπεται βαθμιαία ο γάμος με εξαγορά και αρχίζει να ενισχύεται ο θεσμός των *μειλίων*. Σ’ αυτή τη συνήθεια δόσεως *μειλίων* πρέπει να αναζητήσουμε και τα πρώτα σπέρματα του θεσμού της προίκας. Μάλιστα οι κανόνες που διαμορφώθηκαν αργότερα για την επιστροφή των προικικών ή για την παρακράτησή τους σε περίπτωση μοιχείας της συζύγου εμφανίζονται ανάλογοι με τους ισχύοντες για τα *μείλια* των ομηρικών επών.

¹ Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Ο θεσμός της προίκας κατά το αρχαίον ελληνικόν δίκαιον», εκδ. Άγγελου. Αθ. Κλεισιούνη, Αθήνα 1959, σελ.15.

Πότε ακριβώς μέσω της συνήθειας των μειλίων εμφανίστηκε ο θεσμός της προίκας δεν είναι δυνατόν να εξακριβωθεί. Η ανάπτυξη του πάντως συνδέεται με την δημιουργία των πρώτων πόλεων, τον 8^ο περίπου αιώνα π.Χ, και την ανάγκη των οίκων να προμηθεύονται οικονομικά αγαθά με αγορά. Η εισφερόμενη περιουσία από την οικογένεια της γυναίκας ήταν αναγκαία για την κάλυψη των αυξημένων, σε σχέση με την προγενέστερη εποχή της ανταλλακτικής οικονομίας, αναγκών του οίκου. Ήταν αναγκαία επίσης και για έναν ακόμη λόγο. Καθότι κατά την ίδια εποχή οι γυναίκες περιορίζονται στις εντός του οίκου εργασίες και, ιδίως στον Ιωνικό κόσμο, αρχίζουν να αποτελούν μη παραγωγικά στοιχεία.

Πάντως, άσχετα με το πως και πότε ακριβώς εμφανίστηκε ο θεσμός της προίκας, εδραιώθηκε ταχύτατα. Τον 6^ο αιώνα π.Χ το προικώο σύστημα είναι ήδη διαμορφωμένο στην Αθήνα και μάλιστα εκδηλώνονται και οι πρώτες αντιδράσεις. Ο Σόλωνας παρενέβη νομοθετικά κατακρίνοντας την προίκα και θέτοντας ανώτατο όριο για τις προικώες παροχές².

Τέτοια νομοθετική απαγόρευση πάντως δεν φαίνεται να ίσχυε στους κλασσικούς χρόνους καθώς, όπως θα εκτεθεί και στη συνέχεια, η προίκα είναι γενικευμένο φαινόμενο και το ύψος της ξεπερνά ιδιαίτερα το Σολώνειο μέτρο.

² Ιδίου ο.π., σελ.23-29.

1.2. Η ΠΡΟΙΚΑ ΣΤΟ ΑΤΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ ΤΩΝ ΚΛΑΣΣΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

1.2.1. Υποχρέωση προς προίκιση - Πρόσωπα που καθίστανται προικοδότες

Η υποχρέωση προς προίκιση της γυναίκας που «εκδίδεται εις γάμον» βαρύνει τα πρόσωπα που δικαιούνται την έκδοσή της, την παράδοσή της δηλαδή στον μέλλοντα σύζυγο³. Το πρόσωπο που κυρίως αναφέρεται στις πηγές ως προικοδότης είναι ο πατέρας. Εξ' άλλου αυτός αποφασίζει μόνος και αδέσμευτος για το γάμο της θυγατέρας του ως κύριος αυτής στο πλαίσιο της πατρικής του εξουσίας. Ελλείψει πατρός, στη σχετική υποχρέωση υπεισέρχονται οι αδερφοί και μάλιστα και οι εξ υιοθεσίας, μιας και νομικά εξομοιώνονταν με γνήσιους άρρενες κατιόντες. Στην περίπτωση που η γυναίκα παρέμενε στον πατρικό οίκο ορφανή, χωρίς άρρενες ενήλικους αδερφούς ενώ στερούνταν ταυτόχρονα και δικής της περιουσίας, την υποχρέωση προς προίκιση αναλάμβανε ο παππούς από την πλευρά του πατέρα. Αν βέβαια η ορφανή διέθετε κάποια περιουσία την οποία είχε αφήσει σ' αυτήν ο πατέρας της, δεν θα παρίστατο ανάγκη για προίκιση από τον παππού, αφού λόγω της κληρονομιάς θα είχε την ιδιότητα της επικλήρου⁴ οπότε όταν παντρευόταν θα έπαιρνε

³ Ο αττικός γάμος ολοκληρωνόταν σε τρία στάδια: α) το στάδιο της εγγύης, κατά το οποίο ο πατέρας (ή γενικότερα όποιος ασκούσε ελλείψει αυτού την *κυριεία* - αρχηγία του «οίκου») διαβεβαίωνε τον υποψήφιο σύζυγο ότι η διδόμενη σε γάμο ήταν γνήσια κόρη Αθηναίου πολίτη, από νόμιμο γάμο με γνήσια Αθηναία και ότι θα του παραδοθεί μετά τις τελετές του γάμου για να συνοικήσει μ' αυτόν ως σύζυγος β) το στάδιο της έκδοσης, κατά το οποίο η γυναίκα παραδιδόταν στον σύζυγο μετά την ολοκλήρωση των γαμήλιων τελετών γ) το στάδιο της συνοίκησης. Βλ. περισσότερα στο: Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I, Το οικογενειακό Δίκαιο της Αθήνας κατά τους κλασσικούς χρόνους», εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα –Κομοτηνή, 1986, σελ.49-58.

⁴ *Επικήλρο*ς ονομαζόταν η γυναίκα, η οποία κατά το χρόνο θανάτου του πατέρα της δεν είχε άρρενες αδερφούς, οι οποίοι θα κληρονομούσαν τον πατέρα και θα καθίσταντο κύριοι του οίκου. Εφόσον δεν της αναγνωριζόταν από το νόμο ικανότητα να είναι φορέας κληρονομικών δικαιωμάτων, η κληρονομιά περνούσε στους γιους της. Αν δεν υπήρχαν, είχε δικαίωμα ο πλησιέστερος συγγενής να την παντρευτεί ώστε να διασφαλιστεί έτσι η συνέχιση του οίκου. Το δικαίωμα υπήρχε ακόμα κι αν ήταν παντρεμένη. Σε τέτοια περίπτωση ασκούνταν η *αφαίρεση* για τη λύση του γάμου και ακολουθούσε η *επιδικασία* της στο νέο σύζυγο με απόφαση του δικαστηρίου. Βλ. Biscardi Arnaldo, «Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο», εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα, 1998, σελ. 190.

ολόκληρη την πατρική κληρονομιά⁵. Επιπλέον, στο Δημοσθένη αναφέρεται και η περίπτωση όπου και κάποιος τρίτος θα μπορούσε να συστήσει προίκα υποδεικνυόμενος από τον πατέρα στη διαθήκη του⁶.

Αν κατά το χρόνο θανάτου του συζύγου υπήρχαν ενήλικα άρρενα τέκνα, τότε η σύζυγος περιερχόταν στην κυριεία τους, οπότε και μεριμνούσαν για τη σύσταση προίκας υπέρ της μητέρας τους, στην περίπτωση που ξαναπαντρεύόταν. Αν και δεν υπάρχουν πολλές αναφορές τέτοιων περιπτώσεων, σε επιγραφή που βρέθηκε στην Τήνο αναφέρεται γιος ο οποίος συστήνει προίκα για την μητέρα του⁷. Γενικά πάντως στην Αθήνα δεν σπάνιζαν οι περιπτώσεις χηρών οι οποίες παντρεύονταν εκ νέου. Στην αρχαία Ελλάδα ο γάμος θεωρούνταν κατά έναν τρόπο η φυσική κατάσταση των γυναικών. Έτσι, όταν χήρευαν, όποιος από τους συγγενείς τους γινόταν κύριός τους έσπευδε να τους βρει καινούριο σύζυγο⁸. Το ίδιο πρόσωπο ήταν επιφορτισμένο με την υποχρέωση προς προίκιση.

Στη βάση της λογικής ότι η φυσική κατάσταση της γυναίκας ήταν να είναι παντρεμένη, ενίοτε την προίκα που θα έπαιρναν οι γυναίκες όταν ξαναπαντρεύονταν καθόριζαν οι ίδιοι οι σύζυγοι πριν πεθάνουν, δεδομένου ότι είχαν αυτό το δικαίωμα ως κύριοί τους κατά τη διάρκεια του γάμου. Οι λίγες περιπτώσεις που αναφέρονται αφορούν είτε γέροντες είτε πάσχοντες από κάποια ασθένεια που γνωρίζουν ότι δεν πρόκειται να επιβιώσουν. Προνοούσαν λοιπόν για την τύχη της μέλλουσας να μείνει χήρα γυναίκας τους κανονίζοντας τα του νέου γάμου της. Έτσι, ο πατέρας του Δημοσθένη λίγο πριν τον θάνατό του, «εγγυάται» τρόπον τινά τη σύζυγό του Κλεοβούλη στον συγγενή του Αφοβο και δίνει προίκα 80 μνες μαζί με την χρησικαρπία της οικίας του μέχρι την ενηλικίωση του Δημοσθένη. Επίσης, ο τραπεζίτης Πασίωνας είχε ορίσει στην διαθήκη του η σύζυγός του Αρχίππη να πάρει

⁵ Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I, Το οικογενειακό Δίκαιο της Αθήνας κατά τους κλασσικούς χρόνους», εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα –Κομοτηνή, 1986, σελ.125.

⁶ Δημοσθένης, «Κατά Στεφάνου Β», παρ.18.

⁷ Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Ο θεσμός της προικός κατά το αρχαίον ελληνικόν δίκαιον», εκδ. Άγγελου Αθ. Κλεισιούνη, Αθήνα 1959, σελ.84.

⁸ Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I, Το οικογενειακό Δίκαιο της Αθήνας κατά τους κλασσικούς χρόνους», εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα –Κομοτηνή 1986, σελ. 126.

σύζυγο τον συνεργάτη του, τον Φορμίωνα, αφήνοντάς της ένα ιδιαίτερα μεγάλο σπίτι με πολλά δωμάτια προοριζόμενα προς ενοικίαση⁹.

Τέλος, κάποιες φορές η ίδια η πόλη μεριμνούσε για την προίκιση των θυγατέρων σημαντικών μελών της. Ο Πλούταρχος αναφέρει ότι οι θυγατέρες του Αριστείδη προικίστηκαν από την πόλη με τρεις χιλιάδες δραχμές η καθεμία¹⁰.

1.2.2. Η φύση της υποχρέωσης προς προίκιση

Η σχετική προβληματική αφορά το αν η υποχρέωση για προίκιση της εκδιδόμενης σε γάμο γυναίκας από τον πατέρα της, τους αδερφούς της και τον παππού από την πλευρά του πατέρα, αποτελεί νομική υποχρέωση των άνω προσώπων, με την έννοια ότι προβλέπεται στη σχετική νομοθεσία και γεννά αξίωση για καταβολή της προίκας, ή αν πρόκειται απλώς για εκπλήρωση ηθικού καθήκοντος.

Παρ' ότι πολλά κείμενα αναφέρονται σε συσταθείσες προίκες, δεν γίνεται αναφορά σε κάποιο νομοθετικό κείμενο που να καθιερώνει σχετική υποχρέωση. Αναφορικά λοιπόν με τον πατέρα, ορθότερο είναι να θεωρήσουμε ότι αυτός επέχει ηθική μόνο υποχρέωση. Όμως, ήταν τόσο βαθιά εγγεγραμμένη στη συνείδηση της κοινωνίας η αντίληψη ότι δεν είναι δυνατόν να υπάρχει γάμος χωρίς προίκα, οπότε δεν αναφέρεται κάποιος πατέρας ο οποίος να «εξέδωσε» την κόρη του άπροικο.

Το ζήτημα περιπλέκεται εξετάζοντας τη σχετική υποχρέωση των αδελφών. Ο πατέρας συνιστούσε προίκα από τη δική του περιουσία. Μάλιστα, αν στον οίκο υπήρχαν γιοι, στη θυγατέρα δινόταν μόνο προίκα με την παράδοση της οποίας εξαντλούνταν και συμψηφίζονταν όλα τα κληρονομικά της δικαιώματα (επίπροικος)¹¹.

Αν κατά τον γάμο της γυναίκας ο πατέρας δεν ήταν εν ζωή, κληρονόμοι της περιουσίας του ήταν οι άρρενες κατιόντες εφόσον υπήρχαν. Η προίκα υπέρ της αδερφής τους ουσιαστικά αποτελούσε το μερίδιο της από την πατρική κληρονομιά το οποίο θα λάμβανε αν ο πατέρας ζούσε κατά τον χρόνο του γάμου της. Ο αδερφός που δεν θα έδινε προίκα στην αδερφή του θα θεωρούνταν ως σφετεριστής του

⁹ Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Ο θεσμός της προίκας κατά το αρχαίον ελληνικόν δίκαιον», εκδ. Αγγελου. Αθ. Κλεισιούνη, Αθήνα., 1959, σελ.85

¹⁰ Πλούταρχος, «Αριστείδης»,παρ.27

¹¹ Biscardi Arnaldo, «Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο», εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα, 1998,σελ.189.

κληρονομικού μεριδίου της. Σ' αυτή τη λογική βασίστηκε και η αντίληψη ότι οι αδελφοί επέχουν νομική υποχρέωση να προικίζουν τις αδερφές τους. Στην υποστήριξη της αντίληψης αυτής βοήθησε και ένα χωρίο του Δημοσθένη στον λόγο του «Προς Βοιωτόν»: «...η μητέρα μου, έχοντας ένα τάλαντο ως προίκα, παντρεύτηκε από τους αδελφούς της, όπως ορίζουν οι νόμοι, τον πατέρα μας». Η έκφραση «όπως ορίζουν οι νόμοι» θεωρήθηκε ότι αναφέρεται στην σύσταση προίκας και παρέχει απόδειξη για τη θεμελίωση της εν λόγω νομικής υποχρέωσης των αδερφών.

Παρ' όλα αυτά, λαμβάνοντας υπ' όψιν κυρίως το γενικότερο πνεύμα του αττικού κληρονομικού δικαίου ορθότερο είναι να θεωρηθεί ότι κατά το αρχαίο ελληνικό δίκαιο δεν υπήρχαν πρόσωπα που να υποχρεώνονταν από το νόμο να συνιστούν προίκα. Η έκφραση «όπως ορίζουν οι νόμοι» στο άνω χωρίο του Δημοσθένη προφανώς συνδέεται με την «έκδοση» από τους αδερφούς της, της μητέρας του ρήτορα και όχι με τη σύσταση προίκας¹². Στην ίδια λογική, ούτε ο παππούς από την πλευρά του πατέρα πρέπει να θεωρηθεί ως νομικά υπόχρεος. Εξάλλου, η προίκα θα έπρεπε να συσταθεί από την προσωπική του περιουσία μιας και δεν καλούνταν στην κληρονομική διαδοχή ως κληρονόμος του γιου του και πατέρα της γυναίκας που παντρευόταν¹³.

Σε κάθε περίπτωση πάντως, όπως προαναφέρθηκε, η σύσταση προίκας αποτελούσε υπέρτατη ηθική υποχρέωση. Χαρακτηριστική της σημασίας που έδινε η κοινωνία στην προίκα είναι η φράση που αναφέρεται στο Μένανδρο «Νύμφη δε άπροικος ουκ έχει παρρησίαν»¹⁴.

1.2.3. Χρόνος σύστασης και καταβολής της προίκας

Ο νόμος δεν όριζε συγκεκριμένο χρόνο συστάσεως της προίκας. Λόγω βέβαια της παρεπόμενης φύσης της προίκας αναφορικά με το γάμο συνήθως ως χρόνος σύστασης της προίκας αναφέρεται ο χρόνος της εγγύης. Στις πηγές η εγγύη και η

¹² Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο Ι, Το οικογενειακό Δίκαιο της Αθήνας κατά τους κλασσικούς χρόνους», εκδ. Αντ. Σάκουλα, Αθήνα –Κομοτηνή, 1986, σελ.123.

¹³ Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Ο θεσμός της προικός κατά το αρχαίον ελληνικόν δίκαιον», εκδ. Άγγελου Αθ. Κλεισιούνη, Αθήνα 1959, σελ.81.

¹⁴ Πολυγένης Κωνσταντίνος, «Πραγματεία περί προικός», Αθήνα 1924, σελ.16.

δόση της προίκας συναντώνται συχνά στην ίδια πρόταση¹⁵. Πριν την εγγύη δεν γίνεται λόγος για προίκα καθ' ότι αυτή εννοιολογικά προϋποθέτει γάμο. Τυχόν περιουσιακά στοιχεία που καταλείπονται προς το σκοπό μελλοντικής προίκισης δεν αποτελούν προίκα με τη στενή έννοια του όρου. Μετά το γάμο όμως είναι δυνατόν να συσταθεί προίκα είτε πρώτη φορά είτε για επαύξηση της προικώας περιουσίας¹⁶. Αντίστοιχα ισχύουν και για την καταβολή της προίκας. Κατά κανόνα καταβαλλόταν είτε κατά την εγγύη είτε μετά από αυτήν¹⁷.

1.2.4. Η προίκα σε σχέση με την εγκυρότητα του γάμου

Το γεγονός ότι η προίκα συνήθως συστηνόταν κατά το χρόνο της εγγύης καθώς επίσης και το ότι αποτελούσε ιδιαίτερα διαδεδομένη συνήθεια οδήγησε κάποιους μελετητές στην σκέψη ότι η σύσταση προίκας αποτελούσε προϋπόθεση της εγκυρότητας του γάμου. Βάσει των πηγών πάντως δεν προκύπτει κάποιο τέτοιο συμπέρασμα. Στο λόγο του Δημοσθένη *Προς Βοιωτόν*, λέγεται ότι η μητέρα του Μαντίθεου δεν είχε πάρει προίκα χωρίς πάντως να γεννήθηκαν για τον γάμο της αμφιβολίες. Επίσης, στο λόγο του Λυσία *Υπέρ Αριστοφάνους χρημάτων*, εμφανίζεται ο αδελφός της γυναίκας του Αριστοφάνους να βεβαιώνει ότι ο πατέρας του ήταν τόσο υπεράνω χρημάτων, ώστε όχι μόνο παντρεύτηκε τη γυναίκα του χωρίς να πάρει προίκα αλλά και ότι θέλησε να συστήσει προίκα και υπέρ των θυγατέρων του παρ' ότι υπήρχαν πρόσωπα που θα τις παντρεύονταν και χωρίς αυτήν. Τέλος, στον λόγο του «*Προς Ονήτορα*» ο Δημοσθένης προσπαθεί να αποδείξει ότι ο Άφοβος δεν είχε πάρει προίκα όταν παντρεύτηκε την αδερφή του Ονήτορα. Καθώς η συζήτηση αφορά την εγκυρότητα του διαζυγίου του Αφόβου, ισχύει εμμέσως η παραδοχή της εγκυρότητας του γάμου του έστω και χωρίς προίκα¹⁸. Επιπλέον, προφανώς υπήρχαν πολλές άπορες γυναίκες οι οποίες προφανώς παντρεύονταν άπροικες εισφέροντας

¹⁵ π.χ. Δημοσθένης, «Κατ' Αφόβου Β», παρ 15, «Προς Σπουδιάν», παρ 6.

¹⁶ Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Ο θεσμός της προίκας κατά το αρχαίον ελληνικόν δίκαιον», εκδ. Άγγελου. Αθ. Κλεισιούνη, Αθήνα 1959, σελ. 93-94.

¹⁷ Ιδίου ο.π., σελ 141.

¹⁸ Biscardi Arnaldo, «Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο», εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1998, σελ. 178, 179

στον οίκο του συζύγου τους μόνο λιγοστά είδη ρουχισμού¹⁹. Δεν μπορούμε να υποθέσουμε λοιπόν ότι θα απαγορευόταν η σύναψη γάμου σε ένα σημαντικό κομμάτι του πληθυσμού.

1.2.5.Ο τύπος της προίκας

Όπως για την εγγύη και τον γάμο έτσι και για την προίκα δεν απαιτείτο η τήρηση κάποιου τύπου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο συνάπτονταν οι προικώες συμβάσεις κατά την κλασσική περίοδο αποτελεί ένα χωρίο από την κωμωδία «Περικειρομένη» του Μένανδρου. Ο πατέρας Πάταικος δηλώνει στον γαμπρό Πολέμωνα ότι του δίνει την κόρη του για να αποκτήσει από αυτή γνήσια παιδιά και προίκα τρία τάλαντα. Ο γαμπρός απαντά λακωνικά ότι λαμβάνει την κόρη και την προίκα και έτσι θεωρείται ότι έχει συντελεστεί η εγγύη και η προικώα σύμβαση με μόνη την προφορική συμφωνία των μερών²⁰.

Προς απόδειξη όμως των όσων διαμείβονταν συνήθως οι προικοδότες φρόντιζαν να παρευρίσκονται κατά την ώρα της εγγύης και της σύστασης της προίκας συγγενείς και φίλοι, οι οποίοι στην περίπτωση που στο μέλλον παρουσιαζόταν ανάγκη θα ήταν σε θέση να καταθέσουν στο δικαστήριο τι ακριβώς περιελάμβανε η προικώα περιουσία. Εξάλλου οι μάρτυρες αποτελούσαν το κύριο αποδεικτικό μέσο τότε. Ενδιαφέρον παρουσιάζει σχετικά το χωρίο από τον λόγο του Δημοσθένη *Προς Ονήτορα Α'*²¹, όπου ο ρήτορας φαίνεται να απορεί για την απουσία μαρτύρων κατά τη σύσταση της υπό συζήτηση προίκας.

Πάντως, αν και γενικά το δίκαιο την Αθήνας ήταν πολύ πιο εξελιγμένο από αυτό των άλλων ιωνικών πόλεων, οι Αθηναίοι συνέχιζαν να χρησιμοποιούν τους μάρτυρες ως μέσο απόδειξης, ενώ γενικά σε άλλες ιωνικές πόλεις, όπως η Μύκονος και η Τήνος είχε εισαχθεί το σύστημα της αναγραφής των διδόμενων προικών σε δημόσιους πίνακες. Πάνω δηλαδή σε μαρμάρινες πλάκες, που ήταν τοποθετημένες σε δημόσιους χώρους, χάραζαν τα βασικά στοιχεία κάθε συνιστώμενης προίκας: τα κινητά και ακίνητα πράγματα που περιλαμβάνονταν στην προίκα, το όνομα του

¹⁹ Mossé Claude, «Αντιστροφή της αρχαίας προίκας;», στο «Οικογένεια και περιουσία στην Ελλάδα και την Κύπρο», επιμέλεια Colette Piauxt, εκδ., Βιβλιοπωλείων της Εστίας, Αθήνα, 1994,σελ.213

²⁰ Μένανδρος, «Περικειρομένη» στιχ.434 επ.

²¹ Δημοσθένης, «Προς Ονήτορα Α'», παρ. 19

προικοδότη και το όνομα του προικολήπτη. Έτσι, απέκλειαν τη γέννηση αμφισβητήσεων γύρω από το τι δόθηκε ως προίκα²².

1.2.6. Η «εντίμηση των προικίων» - Η εξασφάλιση της προίκας με υποθήκη

Η εντίμηση έχει την έννοια της χρηματικής αποτίμησης των πραγμάτων²³ που δίνονται ως προίκα. Μετά την υπόσχεση της προίκας, αποτιμούσαν σε δραχμές την αξία των κινητών και ακίνητων πραγμάτων. Η εντίμηση απέβλεπε κυρίως στην διευκόλυνση απόδοσης των (κινητών κυρίως) προικίων σε περίπτωση λύσης του γάμου. Βοηθούσε επίσης στην εξασφάλιση της προίκας με υποθήκη. Αν ήταν συμφωνημένη η αξία των προικίων ήταν πιο εύκολο να βρεθεί ένα ακίνητο ανάλογης αξίας του σύζυγου ώστε να το υποθηκεύσουν²⁴. Επιπλέον, ό,τι είχε εντιμωθεί θεωρούνταν ότι ανήκει στην προίκα, οπότε νομικά αντιμετωπιζόταν ως μέρος του συνόλου της προικώας περιουσίας. Αντιθέτως, τα αντικείμενα που δεν είχαν εντιμωθεί θεωρούνταν ότι παρέχονται ως γαμήλια δώρα προς τον σύζυγο²⁵.

Αναφορικά με την προαναφερόμενη υποθήκη για την εξασφάλιση της προίκας πρέπει να ειπωθεί ότι ο σύζυγος συνήθως παρείχε δικαίωμα υποθήκης σε κάποιο ακίνητό του στον κύριο της γυναίκας. Για την σύσταση της υποθήκης τοποθετούσαν στο ενυπόθηκο ακίνητο μία πέτρινη πλάκα πάνω στην οποία αναγραφόταν το ποσό για το οποίο συστηνόταν η υποθήκη, το όνομα του «ενυπόθηκου δανειστή» και το

²² Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I, Το οικογενειακό Δίκαιο της Αθήνας κατά τους κλασσικούς χρόνους», εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα –Κομοτηνή, 1986, σελ.132.

²³ Οτιδήποτε είχε περιουσιακή αξία μπορούσε να δοθεί ως προίκα. Ο όρος προίκα ήταν γενικός και περιελάμβανε την προίκα με στενή έννοια αλλά και οτιδήποτε δινόταν για τις προσωπικές ανάγκες της γυναίκας (πχ. ιματισμός, κοσμήματα) και τις ανάγκες της νεοσυσταθείσας οικογένειας για τα οποία χρησιμοποιούταν και ο όρος «εσθής». Η προίκα αποτελούταν από χρήματα, κινητά ή ακίνητα πράγματα. Τα ακίνητα δεν πρέπει να αποτελούσαν συχνά μέρος της προικώας περιουσίας καθ' ότι δύσκολα τα αποχωρίζονταν οι πατεράδες. Όταν γίνεται λόγος για ακίνητα πρέπει να ήταν συνήθως μικρά και χωρίς ιδιαίτερη αξία. Βλ. Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Ο θεσμός της προικός κατά το αρχαίον ελληνικόν δίκαιον», εκδ. Άγγελου. Αθ. Κλεισιούνη, Αθήνα 1959, σελ 117

²⁴ Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I, Το οικογενειακό Δίκαιο της Αθήνας κατά τους κλασσικούς χρόνους», εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα –Κομοτηνή, 1986, σελ.132.

²⁵ Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Ο θεσμός της προικός κατά το αρχαίον ελληνικόν δίκαιον», εκδ. Άγγελου. Αθ. Κλεισιούνη, Αθήνα., 1959 σελ 113

όνομα του Επώνυμου Άρχοντα ενώπιον του οποίου λάμβανε χώρα η σχετική δικαιοπραξία. Οι πλάκες αυτές καλούνταν «όροι». Μάλιστα σώζονται αρκετές²⁶.

1.2.7. Η κυριότητα της προίκας κατά τη διάρκεια του γάμου

Αναφορικά με το ποιος είναι ο κύριος των προικίων πραγμάτων διαρκούντος του γάμου, έχουν υποστηριχθεί διάφορες και διαφορετικές αντιλήψεις. Παλιότερα υποστηριζόταν η άποψη ότι κύριος της προίκας ήταν αποκλειστικά και μόνο ο σύζυγος. Μάλιστα από πολλές πηγές θα μπορούσε να προκύψει ότι οι σύζυγοι δεν είχαν μόνο τη χρησικαρπία των προικίων πραγμάτων αλλά και το δικαίωμα κυριότητας σ' αυτά. Η γυναίκα αποκτούσε πλήρη κυριότητα μόνο σε ορισμένα πράγματα που παρέχονταν σ' αυτήν με την ευκαιρία του γάμου της για αποκλειστική χρήση, όπως φορέματα, στολίδια, φιαλίδια για αρώματα (παράφερνα). Κατά νεότερη αντίληψη η κυριότητα της προίκας ανήκει στη γυναίκα ενώ ο άνδρας έχει μόνο δικαίωμα διαχείρισης και κάρπωσης.

Υποστηρίζεται επίσης και μία τρίτη άποψη σύμφωνα με την οποία ούτε η γυναίκα ούτε ο σύζυγός της καθίστανται κύριοι των προικίων αλλά η κυριότητα παραμένει στον συστήσαντα την προίκα πατέρα, αδελφό ή γενικότερα τον προηγούμενο κύριο της γυναίκας. Για την τεκμηρίωση της άποψης αυτής έχουν διατυπωθεί τα ακόλουθα επιχειρήματα. Πρώτον, ότι όσες φορές κατά τη διάρκεια του γάμου υπήρχε η ανάγκη να εκποιηθούν προικία πράγματα ζητούνταν η έγκριση του προικοδότη πρώην κυρίου της γυναίκας. Δεύτερον, ότι σε περίπτωση λύσης του γάμου, ενώ οι σύζυγοι βρίσκονταν ακόμα εν ζωή, η προίκα δεν παραδινόταν στην γυναίκα αλλά στον πρώην κύριό της. Τρίτον, ότι όταν ο πρώην κύριος παραλάμβανε τα προικία δεν τα διαχειριζόταν ως χωριστή περιουσιακή ομάδα αλλά τα αναμείγνυε με την υπόλοιπη περιουσία του. Σε περίπτωση δε νέου γάμου της γυναίκας η προίκα θα μπορούσε να περιλαμβάνει και διαφορετικά περιουσιακά στοιχεία από τα αρχικά. Υπέρ της άποψης αυτής συνηγορεί και το γεγονός ότι στην Αθήνα δεν αναπτύχθηκε ο θεσμός της κοινοκτημοσύνης μεταξύ των συζύγων. Προϋπόθεση για την κοινοκτημοσύνη αποτελεί η ένωση των περιουσιακών στοιχείων των συζύγων και

²⁶ Πολυγένης Κωνσταντίνος, «Πραγματεία περί προικός», Αθήνα, 1924, σελ 21

είναι εκ των πραγμάτων αδύνατη αν η σύζυγος δεν κατείχε την προίκα ως προσωπική της περιουσία²⁷.

1.2.8. Η προίκα μετά τη λύση του γάμου

1.2.8.1. Λύση του γάμου λόγω θανάτου

Αν ο γάμος λυνόταν λόγω θανάτου του συζύγου η σύζυγος-χήρα έπαυε να έχει δεσμούς με τον οίκο του συζύγου και ήταν υποχρεωμπερίπτωση νέου γάμου της μητέρας τα παιδιά παρέδιναν την προίκα στον νέο σύζυγό της.

Αν ο γάμος λυνόταν λόγω θανάτου της συζύγου ο άντρας ήταν υποχρεωμένος να επιστρέψει την προίκα στους κληρονόμους της. Σημαντικό να αναφερθεί είναι ότι ο σύζυγος δεν συγκαταλεγόταν μεταξύ των κληρονόμων. Γενικά βάσει των κανόνων του κληρονομικού δικαίου οι σύζυγοι δεν καλούνταν στην κληρονομική διαδοχή των συζύγων τους²⁸. Αν από τον γάμο υπήρχαν παιδιά, αυτά κληρονομούσαν τη μητέρα τους. Αν τα παιδιά ήταν ανήλικα, ο άντρας ασκούσε την διοίκηση της προικώας περιουσίας μέχρι την ενηλικίωσή τους, χρησιμοποιώντας τα έσοδα από αυτήν για τη συντήρηση και διατροφή τους²⁹.

1.2.8.2. Λύση του γάμου με αποπομπή

Στην περίπτωση που ο σύζυγος απέπεμπε³⁰ τη σύζυγο από τον οίκο του είχε υποχρέωση να επιστρέψει τα πράγματα που περιλαμβάνονταν στην προίκα. Μάλιστα ο σύζυγος που δεν προέβαινε αμέσως στην επιστροφή των προικίων ήταν

²⁷ Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο Ι, Το οικογενειακό Δίκαιο της Αθήνας κατά τους κλασσικούς χρόνους», εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα –Κομοτηνή, 1986, σελ.135-136

²⁸ Ιδίου, ο.π. σελ.137

²⁹ Πολυγένης Κωνσταντίνος, «Πραγματεία περί προικός», Αθήνα, 1924, σελ 24

³⁰ Για λύση του γάμου με αποπομπή γίνεται λόγος, όταν ο σύζυγος αποφάσιζε μόνος του τη λύση του γάμου και εκδίωκε τη γυναίκα του από τον οίκο του. Ο σύζυγος μπορούσε να αποπέμψει τη γυναίκα του οποτεδήποτε και χωρίς να χρειαστεί να αιτιολογήσει την πράξη του αυτή. Βλ. Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο Ι, Το οικογενειακό Δίκαιο της Αθήνας κατά τους κλασσικούς χρόνους», εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα –Κομοτηνή, 1986, σελ.98

υποχρεωμένος να καταβάλει τόκους επί του κεφαλαίου της προίκας και μάλιστα με αυξημένο επιτόκιο. Ενώ το συνηθισμένο επιτόκιο στην Αθήνα ήταν το 12% ετησίως, το επιτόκιο για τον σύζυγο που δεν επέστρεφε την προίκα ανερχόταν στο 18%. Ταυτόχρονα με τον υψηλό τόκο ο σύζυγος ίσως ήταν υποχρεωμένος να καταβάλει και τα έξοδα διατροφής της συζύγου μέχρι να κατορθώσει να της επιστρέψει την προίκα της³¹.

1.2.8.3. Λύση του γάμου με απόλεια

Και στην περίπτωση της λύσης του γάμου με απόλεια³² ο άνδρας είναι υποχρεωμένος να επιστρέψει τα προικώα πράγματα. Ο νόμος όμως του δίνει μία προθεσμία για την επιστροφή των κινητών λόγω του αιφνιδιασμού του από τη σύζυγο. Τα ακίνητα βέβαια έπρεπε να τα επιστρέψει αμέσως.

Εξαίρεση στον κανόνα της υποχρέωσης επιστροφής της προίκας από τον σύζυγο αποτελούσε η περίπτωση της μοιχείας. Σε περίπτωση μοιχείας της συζύγου ο σύζυγος είχε δικαίωμα να παρακρατεί τα προικώα. Το δικαίωμα αυτό είχε αναγνωρισθεί στους άνδρες από την ομηρική ήδη εποχή. Η μοιχεία της συζύγου συνεπαγόταν και την παρακράτηση των μελίων³³.

³¹ Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I, Το οικογενειακό Δίκαιο της Αθήνας κατά τους κλασσικούς χρόνους», εκδ. Αντ. Σάκουλα, Αθήνα –Κομοτηνή, 1986, σελ.138

³² Για απόλεια γίνεται λόγος, όταν η διάζευξη οφειλόταν σε πρωτοβουλία της συζύγου. Η απόλεια δεν ήταν τόσο εύκολη διαδικασία όσο η αποπομπή. Η σύζυγος έπρεπε να έχει σοβαρούς λόγους για κάτι τέτοιο τους οποίους έπρεπε να εκθέσει ενώπιον του Επώνυμου Αρχοντα και μόνο μετά την άδειά του μπορούσε να εγκαταλείψει δικαιολογημένα τον συζυγικό οίκο. Βλ. Δημάκης Δ. Παναγιώτης, ο.π., σελ.99-101

³³ Ιδίου ο.π., σελ.139

1.2.8.4. Η δικαστική προστασία της γυναίκας μετά τη λύση του γάμου

Στη γυναίκα παρέχονταν δύο ένδικα βοηθήματα, για την περίπτωση που μετά τη λύση του γάμου ο σύζυγος (ή οι κληρονόμοι του) δεν επέστρεφαν την προίκα. Πρόκειται για τη «δίκη προικός»³⁴ και τη «δίκη σίτου». Τις αγωγές αυτές τις ασκούσε η γυναίκα δια του νέου κυρίου της. Το αίτημα της δίκης προικός ήταν η απόδοση των ιδίων των πραγμάτων που περιλαμβάνονταν στην προίκα και των σχετικών τόκων. Με τη δίκη σίτου ζητούνταν η διατροφή της γυναίκας. Σε μία μεταγενέστερη περίοδο, ζητούνταν και τόκοι αντίστοιχοι προς την αξία των πραγμάτων που περιλαμβάνονταν στην προίκα. Οι αξιώσεις αυτές, όπως και σχεδόν όλες οι αγωγήμες αξιώσεις του αττικού δικαίου, υπόκεινταν σε πενταετή παραγραφή³⁵.

1.2.9. Μέγεθος των προσφερόμενων προικών – κριτήρια για το μέγεθος της προίκας

Οι προίκες που δίνονταν στις αθηναίες ήταν αρκετά μεγάλες. Κυμαίνονταν συνήθως μεταξύ είκοσι και πενήντα μινών δηλαδή μεταξύ δύο χιλιάδων και πέντε χιλιάδων δραχμών³⁶. Αναφέρονται επίσης και προίκες που έφταναν το ένα ή και περισσότερα τάλαντα³⁷. Προίκες που αναφέρονται στις κωμωδίες του Μένανδρου

³⁴ Η δίκη προικός ανήκε στην κατηγορία των έμμηνων δικών, δηλαδή των υποθέσεων που απαιτούσαν ταχύτερες διαδικασίες, οπότε και εκδικάζονταν μέσα σε προθεσμία ενός μηνός. Στο δικαστήριο εισαγόταν μέσω των Εισαγωγέων (θεσμός που εισήχθη στο δεύτερο μισό του 4^{ου} πΧ αιώνα) οι οποίοι επικουρούσαν το έργο των θεσμοθετών και είχαν αποκλειστική δικαιοδοσία για την εισαγωγή στο δικαστήριο αυτού του είδους των υποθέσεων. Βλ. Αδάμ-Μαγνήσαλη Σοφία, «Η απονομή της δικαιοσύνης στην αρχαία Αθήνα», εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2008, σελ. 34

³⁵ Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο I, Το οικογενειακό Δίκαιο της Αθήνας κατά τους κλασσικούς χρόνους», εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα –Κομοτηνή, 1986, σελ.140

³⁶ Η μία μνα ισοδυναμούσε με εκατό δραχμές.

³⁷ Το ένα τάλαντο ισοδυναμούσε με έξι χιλιάδες δραχμές.

φτάνουν μέχρι τα τρία ή τέσσερα τάλαντα³⁸. Κατά τον Ανδοκίδη η προίκα που πήρε ο Αλκιβιάδης έφτασε τα δέκα τάλαντα³⁹.

Είναι σε μας δύσκολο βέβαια να συλλάβουμε τι ακριβώς σημαίνουν τα προαναφερόμενα νομισματικά μεγέθη για την ζωή της εποχής. Αν αναλογιστούμε όμως ότι μία μέση αθηναϊκή οικογένεια χρειαζόταν μισή δραχμή για την αντιμετώπιση των καθημερινών της αναγκών⁴⁰ και ότι ο μισθός ενός εργάτη που εργαζόταν στα δημόσια έργα ανέρχεται σε μία δραχμή και μισή⁴¹ μπορούμε να κατανοήσουμε καλύτερα ότι όντως τα ποσά αυτά ήταν αντικειμενικά μεγάλα. Προφανώς επίσης, οι προίκες που μας γνωστοποιούνται από την αρχαία ελληνική γραμματεία και τις επιγραφές αφορούν τα σχετικά εύπορα άτομα. Από τους είκοσι μία χιλιάδες Αθηναίους περίπου το δεύτερο μισό του 4^{ου} πΧ αιώνα, οι δώδεκα χιλιάδες δεν κατέχουν περιουσία μεγαλύτερη των δύο χιλιάδων δραχμών. Αυτά τα άτομα δεν ήταν σε θέση να συστήσουν προίκα για τις θυγατέρες τους.

Σίγουρα λοιπόν η «προικοδοτική ικανότητα» του πατέρα ή όποιου άλλου συστήνει προίκα εξαρτάται από το μέγεθος της περιουσίας του. Δεν υπάρχει όμως απαραίτητα κάποια αναλογία μεταξύ περιουσίας και προίκας. Εξ' άλλου κι άλλοι παράγοντες παίζουν ρόλο, όπως, αναφορικά με τον πατέρα, ο αριθμός των υπόλοιπων θυγατέρων αλλά και των αγοριών. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ότι, όπως μαθαίνουμε από το λόγο του Δημοσθένη «Κατά Αφόβου Α'», η αδερφή του ρήτορα πήρε προίκα δύο τάλαντα από τα δεκατέσσερα που άφησε κληρονομιά ο πατέρας τους. Αυτό βέβαια για τους λόγους που προαναφέρθηκαν δεν μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι υπήρχε κάποια αυστηρή αναλογία μεταξύ πατρικής περιουσίας και προίκας.

Κριτήριο για τον καθορισμό του μεγέθους της προίκας φαίνεται ότι αποτελούσε και η κοινωνική θέση του συζύγου. Ο εκφωνητής του λόγου του Δημοσθένη «Προς Βοιωτόν περί προικός μητρώας» αναφέρει ότι η μητέρα του είχε παντρευτεί τον Κλεομέδοντα γιο του στρατηγού Κλέωνα. Η εκτίμηση που είχε η

³⁸ Mossé Claude, «Αντιστροφή της αρχαίας προίκας;», στο «Οικογένεια και περιουσία στην Ελλάδα και την Κύπρο», επιμ. Colette Piauult, Εστία, Αθήνα 1994, σελ. 213

³⁹ Ανδοκίδης, «Κατά Αλκιβιάδου», παρ.13

⁴⁰ Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Αττικό Δίκαιο Ι, Το οικογενειακό Δίκαιο της Αθήνας κατά τους κλασσικούς χρόνους», εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα –Κομοτηνή, 1986, σελ. 129

⁴¹ Mossé Claude, «Αντιστροφή της αρχαίας προίκας;», στο «Οικογένεια και περιουσία στην Ελλάδα και την Κύπρο», επιμ. Colette Piauult, Εστία, Αθήνα 1994, σελ. 213.

πόλη στον Κλέωνα δεν επέτρεπε ο γιος του να παντρευτεί άπροινη⁴². Κατά παρόμοιο τρόπο, ο ενάγων στον λόγο του Ισαίου «Περί του Πύρρου κλήρου» αναφερόμενος στο μέγεθος της προίκας που ο αντίδικός του Νικόδημος είχε δώσει στην αδερφή του, που παντρευόταν τον Πύρρο, τονίζει ότι ο γαμπρός ήταν ιδιαίτερα πλούσιος, κάτοχος μιας περιουσίας που έφτανε τα τρία τάλαντα. Έτσι, κατά τον εκφωνητή του λόγου, ο προικοδότης Νικόδημος θα έπρεπε να είχε συστήσει μεγαλύτερη προίκα απ' ότι συνηθιζόταν⁴³. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι η κοινωνική θέση του συζύγου ως κριτήριο για το ύψος της προίκας αναφέρεται ρητά στον Αστικό Κώδικα (άρθρο 1495) πάνω από δύο χιλιάδες χρόνια αργότερα!

1.3. Η ΠΡΟΙΚΑ ΣΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΤΗΣ ΓΟΡΤΥΝΑΣ

Διατάξεις για τη ρύθμιση της προίκας συναντάμε και στη Γόρτυνα.. Η ρύθμιση των έννομων καταστάσεων αυτής της κρητικής πόλης μας είναι γνωστή χάρη στον «κώδικα»⁴⁴ της Γόρτυνας, ένα νομοθέτημα που χρονολογείται γύρω στο 480-460 π.Χ. και εκτός από τις νέες διατάξεις ενσωματώνει παλαιότερο δίκαιο του 7^{ου} π.Χ. αιώνα καθώς και αρχαιότερα στοιχεία της προφορικής παράδοσης⁴⁵.

⁴² Δημοσθένης, «Προς Βοιωτόν περί προικός μητρώας», παρ.25

⁴³ Ισαίος, «Περί του Πύρρου κλήρου», παρ.8

⁴⁴ Πρόκειται για το εκτενέστερο και πληρέστερο αρχαίο ελληνικό νομοθέτημα που έχει διασωθεί. Χαραχθηκε πάνω σε μαρμάρινες στήλες που ανακαλύφθηκαν το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα. Ο χαρακτηρισμός του από τους νεότερους ιστορικούς ως «κώδικα» βασίζεται στο ότι πληροί τις προϋποθέσεις της κανονιστικότητας και της επιτακτικότητας και παρουσιάζει εσωτερική ενότητα, περιλαμβάνοντας 26 εσωτερικές παραπομπές σε άλλες διατάξεις. Χαρακτηρίστηκε επίσης και «βασίλισσα των επιγραφών». Βλ. Τρωιάνος Σ. –Βελισσαροπούλου- Καράκωστα Ι., «Ιστορία του Δικαίου», εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2010, σελ.17.

⁴⁵ Τρωιάνος Σ. –Βελισσαροπούλου- Καράκωστα Ι., «Ιστορία του Δικαίου», εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2010, σελ. 17.

1.3.1. Προίκα και κληρονομιά

Όπως στο αττικό δίκαιο έτσι και στη Γόρτυνα δεν φαίνεται να θεμελιώνεται νομική υποχρέωση του πατέρα για τη σύσταση προίκας υπέρ της θυγατέρας του. Ο νομοθέτης παρ' όλα αυτά θεσπίζει ανώτατα και κατώτατα όρια της προίκας αποσκοπώντας κατά κύριο λόγο στη ρύθμιση κληρονομικών θεμάτων. Έτσι, ρητά ορίζεται ότι αν ο πατέρας θέλει να δώσει προίκα, ήτοι το μερίδιο της θυγατέρας του στην πατρική περιουσία, ενόσω αυτός είναι εν ζωή, οφείλει να της δώσει ολόκληρο το μερίδιό της όπως αυτό είναι καθορισμένο. Το όριο δηλαδή της προίκας – ανώτατο και κατώτατο- ταυτίζεται με την κληρονομική μερίδα της θυγατέρας που παντρεύεται. Η προίκα δηλαδή δεν μπορεί να υπερβαίνει την κληρονομική μερίδα της κόρης, γιατί κάτι τέτοιο θα προσέβαλε τα κληρονομικά δικαιώματα των υπόλοιπων τέκνων. Δεν μπορεί όμως να είναι και μικρότερη, γιατί, μιας και με τον γάμο η θυγατέρα αποξενώνεται από τον πατρικό οίκο, δεν θα μπορούσε ούτε μετά τον θάνατο του πατέρα να απαιτήσει συμπλήρωση της προίκας της. Ο πατέρας βέβαια μπορούσε να μην συστήσει προίκα. Στην περίπτωση αυτή η θυγατέρα θα ελάμβανε ότι της αναλογούσε στην κληρονομική διαδοχή. Η κληρονομική μερίδα της κόρης στο δίκαιο της Γόρτυνας ήταν ίση με την μισή από αυτήν που αντιστοιχούσε στους άρρενες κατιόντες. Τα μεγέθη βέβαια αυτά δεν είναι απόλυτα μιας και τα αγόρια δικαιούνταν ως εξάιρετο την πατρική οικία, τις αγροτικές κατοικίες και τα τυχόν υπάρχοντα ποίμνια. Σε κάθε περίπτωση πάντως η προίκα είτε συνίστατο από τον πατέρα, ως προκαταβολή του κληρονομικού μεριδίου, είτε υπό των αδελφών ως καταβολή του αναλογούντος ποσοστού στον πατρικό κλήρο, ισούται με την κληρονομική μερίδα της γυναίκας⁴⁶.

1.3.2. Κυριότητα – Διαχείριση της προικώας περιουσίας

Η κυριότητα των προικίων πραγμάτων στη Γόρτυνα ανήκει στη γυναίκα ενώ ο άνδρας έχει απλά το ρόλο του διαχειριστή της περιουσίας. Ότι φέρνει μαζί της η γυναίκα στον συζυγικό οίκο αποτελεί κληρονομική της περιουσία, οπότε και

⁴⁶ Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Ο θεσμός της προικός κατά το αρχαίον ελληνικόν δίκαιον», εκδ. Άγγελου. Αθ. Κλεισιούνη, Αθήνα., 1959,σελ 64-65,79

αναφαίρετη ιδιοκτησία της. Ακόμη και ό,τι είχε αποκτήσει η γυναίκα πριν το γάμο είτε από κληρονομιά είτε από άλλη αιτία θεωρείται ιδιοκτησία της και δεν δίνεται στον σύζυγο με τον γάμο. Μ' αυτή τη λογική, ρητά απαγορεύεται στον σύζυγο, απλό διαχειριστή της περιουσίας της γυναίκας του, η εκποίηση οποιουδήποτε αντικειμένου της προικώας περιουσίας. Μάλιστα, ο νομοθέτης καθόριζε και κυρώσεις για την παραβίαση της απαγορευτικής αυτής διάταξης. Η τυχόν μεταβίβαση προικώων από τον σύζυγο σε τρίτο δεν επέφερε νομικές συνέπειες. Η κυριότητα δηλαδή των προικώων παρέμενε στην σύζυγο και κάθε διάθεση από μέρους του συζύγου έπασχε ακυρότητα. Αυτός δε, είχε την και υποχρέωση έναντι του τρίτου να επιστρέψει το τίμημα και μάλιστα εις διπλούν και να καταβάλει και αποζημίωση για τυχόν ζημία που υπέστη ο τελευταίος λόγω της ακυρότητας της σύμβασης⁴⁷.

1.3.3 Προίκα και λύση του γάμου

Σύμφωνα με τη νομοθεσία της Γόρτυνας, σε περίπτωση θανάτου του συζύγου η γυναίκα αναλαμβάνει την προίκα της, η οποία της ανήκει μεν κατά κυριότητα, όπως προαναφέρθηκε, βρίσκεται όμως υπό την διαχείριση του συζύγου κατά τη διάρκεια του γάμου. Επιπλέον, η γυναίκα εκτός από την προίκα λαμβάνει και ό,τι άλλο της είχε δωρίσει ο σύζυγος. Αν δε δεν υπάρχουν παιδιά λαμβάνει και τα μισά χειροτεχνήματά της και επίσης μέρος (ίσο με αυτό των λοιπών κληρονόμων του άντρα) από τους καρπούς της προίκας που βρίσκονται στην συζυγική οικία⁴⁸.

Αν η λύση του γάμου επέρχεται λόγω θανάτου της γυναίκας, η περιουσία της, συνεπώς και η προίκα, περιέρχεται κατά κυριότητα στα παιδιά της. Εφόσον αυτά είναι ανήλικα, ο πατέρας τους καθίσταται διαχειριστής της περιουσίας χωρίς ούτε σ' αυτήν την περίπτωση να μπορεί να προβεί σε οποιαδήποτε περιουσιακή διάθεση. Αν η γυναίκα είναι άτεκνη κατά το χρόνο του θανάτου της, η περιουσία της περιέρχεται στους κληρονόμους της, οι οποίοι λαμβάνουν επίσης και τους μισούς από τους καρπούς της προίκας που βρίσκονται στην συζυγική οικία και τα μισά χειροτεχνήματά της⁴⁹.

⁴⁷ Ιδίου, ο.π., σελ 197,207

⁴⁸ Ιδίου, ο.π., σελ 221

⁴⁹ Ιδίου, ο.π., σελ 226-227

Στην περίπτωση της λύσης του γάμου με διαζύγιο επίσης επιστρέφονταν τα προικώα πράγματα στην γυναίκα. Το δίκαιο της Γόρτυνας όμως προχώρησε και στη ρύθμιση της διανομής των καρπών της προίκας. Ορίζεται ότι οι καρποί της προίκας θα διανέμονται κατά ίσα μέρη μεταξύ των συζύγων. Ανάλογα ορίστηκαν και για τη διανομή των χειροτεχνημάτων της γυναίκας⁵⁰.

Κλείνοντας την αναφορά στη ρύθμιση του δικαίου της Γόρτυνας για την περιουσία που εισάγει η γυναίκα στον συζυγικό οίκο, σημαντικό είναι να αναφερθεί ότι η λέξη προίκα ή κάποιος σχετικός όρος πουθενά δεν αναφέρεται στη νομοθεσία της κρητικής πόλης. Οι σχετικές νομοθετικές διατάξεις κάνουν λόγο μόνο για περιουσία της γυναίκας. Είναι προφανές όμως από την συνολική ρύθμιση των περιουσιακών θεμάτων ότι υποδηλώνεται η ύπαρξη του θεσμού της προίκας όπως απαντάται και στις άλλες ελληνικές πόλεις της αρχαιότητας. Η διάταξη για το ύψος της περιουσιακής διάθεσης του πατέρα προς την κόρη κατά τον γάμο της στην οποία ανωτέρω αναφερθήκαμε είναι ενδεικτική της ύπαρξης του θεσμού⁵¹. Βέβαια, το δίκαιο της Γόρτυνας, δωρικής πόλης, σαφώς διαφοροποιείται από τις αντίστοιχες ρυθμίσεις του αττικού δικαίου και γενικότερα των ιωνικών πόλεων. Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η γυναίκα κατέχει καλύτερη θέση από αυτήν που της απονέμει το αττικό δίκαιο και αυτό διαφαίνεται και μέσα από τις διατάξεις που αφορούν την περιουσιακή της κατάσταση.

1.4. Η ΠΡΟΙΚΑ ΣΤΗ ΣΠΑΡΤΗ

Η μελέτη του Σπαρτιατικού δικαίου παρουσιάζει για τους ερευνητές σημαντικές δυσκολίες κυρίως λόγω του άγραφου χαρακτήρα μεγάλου μέρους των σπαρτιατικών νόμων και της έλλειψης πληρότητας των μαρτυριών⁵². Ως εκ τούτου τα συμπεράσματα για τη ρύθμιση της κοινωνικής ζωής δεν μπορούν να αναχθούν με την ασφάλεια την οποία παρέχουν διάφορες και διαφορετικές πηγές στην Αθήνα ή σε άλλες πόλεις, όπως για παράδειγμα στη Γόρτυνα που λόγω της επιγραφής έχουμε εικόνα για το σύνολο του δικαίου που ρύθμιζε τις βιοτικές σχέσεις στην πόλη αυτή.

⁵⁰ Ιδίου, ο.π., σελ 262.

⁵¹ Ιδίου, ο.π., σελ 207.

⁵² MacDowell D. , «Σπαρτιατικό Δίκαιο», εκδ. Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 1988, σελ. 9.

Αναφορικά με τον γάμο, από τις πηγές προκύπτει ότι υπήρχαν εναλλακτικοί τρόποι· ο αρραβώνας, με τον οποίο ο πατέρας δίνει την κόρη του σ' ένα σύζυγο και η αρπαγή με την οποία ο σύζυγος απλώς παίρνει την γυναίκα. Ενδεχομένως βέβαια και η αρπαγή να ήταν μέρος ενός τελετουργικού και να μην απέκλειε τη συγκατάθεση του πατέρα της νύφης. Γενικά πάντως, αντίθετα με την Αθήνα ο επίσημος αρραβώνας από τον πατέρα της νύφης δεν ήταν αναγκαίος για την ύπαρξη νόμιμου γάμου.

Στις πηγές αναφέρεται επίσης και ένας τρίτος τρόπος δημιουργίας συζυγικού δεσμού. Ο Αθηναίος, ο οποίος παραπέμπει στον Έρμιππο τον Σμυρναίο, αναφέρει ότι στη Λακεδαίμονα όλα τα νέα κορίτσια κλείνονταν σε ένα σκοτεινό κτήριο και μαζί τους κλείνονταν και οι άγαμοι νέοι. Μέσα από αυτή τη διαδικασία που θυμίζει κάπως το παιχνίδι της «τυφλόμυγας», εξ' ου και η μετέπειτα χρήση του όρου για την περιγραφή του σχετικού εθίμου, ο καθένας έπαιρνε «άπροικον» όποια του επιφύλασσε η τύχη. Η ίδια πηγή αναφέρει μάλιστα ότι ο Λύσανδρος τιμωρήθηκε επειδή εγκατέλειψε τη γυναίκα που του έτυχε για χάρη μιας άλλης πιο όμορφης⁵³.

Η αναφορά στον τρόπο σύναψης του γάμου κρίθηκε απαραίτητη για την συζήτηση περί προίκας. Αν δεν υπήρχε επίσημος αρραβώνας, δεν μπορούσε να υπάρξει επίσημη υπόσχεση από τον πατέρα να δώσει προίκα για την κόρη του. Η υπόθεση αυτή φαίνεται να επιβεβαιώνεται από τον Πλούταρχο ο οποίος παραθέτει ότι ο Λυκούργος απαγόρευσε με νόμο τις προίκες. Στον Πλούταρχο διαβάζουμε ότι «όταν κάποιος ρώτησε» τον Λυκούργο «γιατί νομοθέτησε ότι τα κορίτσια έπρεπε να δίνονται για παντρεία χωρίς προίκα, είπε, «για να μην μπορεί ούτε να μείνει καμία άγαμη εξ αιτίας της φτώχειας ούτε να γίνεται περιζήτητη εξ αιτίας του πλούτου, αλλά ο καθένας να μπορεί να συγκεντρώσει την προσοχή του στον χαρακτήρα του κοριτσιού και να κάνει την εκλογή του σύμφωνα με τα προσόντα της». Αντίθετα ο Αριστοτέλης αναφέρει ότι σχεδόν τα δύο πέμπτα της γης ανήκουν σε γυναίκες, επειδή υπάρχουν πολλές επίκληροι και επειδή δίνονται μεγάλες προίκες.

⁵³ Perentidis Stavros, «Sur la polyandrie, la parenté et la définition du mariage à Sparte» στο: «Parenté et société dans le monde grec de l' antiquité à l'âge moderne», Ausonius, Bordeaux, 2006 σελ.146. Βλ επίσης και Meillier Claude, Une coutume hiérogamique à Sparte ? στο: Revue des etudes Grecques, tome 97, fascicule 462-464, juillet- décembre 1984, pp. 381-402, όπου υποστηρίζεται ότι βάσει της συγκεκριμένης πρακτικής δεν δημιουργούνταν συζυγικός δεσμός αλλά επρόκειτο απλά για ένα τελετουργικό.

Αξιολογώντας τις αντιφατικές μαρτυρίες θα μπορούσε κανείς θεωρήσει ότι το ανέκδοτο του Πλουτάρχου κατασκευάστηκε με βάση το τι θα έπρεπε να είχε πει ο ιδεώδης νομοθέτης. Ένας καλύτερος τρόπος προσέγγισης ίσως όμως θα ήταν η εξήγηση ως απόκλιση ανάμεσα στο νόμο και στην πρακτική. Παρά τη νομοθετική απαγόρευση ο πατέρας θα έδινε συχνά στην κόρη του μια μεγάλη δωρεά όταν παντρευόταν⁵⁴.

Γενικότερα πάντως, η έννοια της περιουσίας που μεταφέρεται από την πλευρά της γυναίκας στον άνδρα με το γάμο και περιέρχεται στον έλεγχο του, η προίκα δηλαδή, υπό την νομική της έννοια, όπως την συναντάμε ως θεσμό στην Αθήνα και σε άλλες πόλεις της ελληνικής αρχαιότητας, δεν υπήρχε στην Σπάρτη. Οι συγγραφείς οι οποίοι χρησιμοποιούν τον όρο «προίκα» μιλώντας για τη Σπάρτη αναφέρονται γενικότερα στην περιουσία της γυναίκας που παντρεύεται. Ο όρος «προίκα» χρησιμοποιείται ως ο πιο κοντινός στις δικές τους παραστάσεις και στο δικό τους λεξιλόγιο, αφού δεν πρόκειται για Σπαρτιάτες συγγραφείς. Η χρήση του όρου «προίκα» στις πηγές δεν υποδηλώνει και την ύπαρξη του θεσμού. Μ' αυτή τη λογική και η αναφορά στο ότι ο άνδρας που «επέλεγε» τη σύζυγό του μέσω του εθίμου της «τυφλόμυγας» την έπαιρνε «άπροικον», δεν αποτελεί τεκμήριο της ύπαρξης του θεσμού. Ενδεχομένως αυτό το τελετουργικό να είχε επινοηθεί για να παντρεύονται και τα κορίτσια που δεν είχαν περιουσία, μιας και οι κάτοχοι περιουσίας θα ήταν σίγουρα πιο περιζήτητες.⁵⁵

⁵⁴MacDowell D. , «Σπαρτιατικό Δίκαιο», εκδ. Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 1988, σελ.123-125.

⁵⁵ Perentidis Stavros, «Sur la polyandrie, la parenté et la définition du mariage à Sparte» στο: «Parenté et société dans le monde grec de l' antiquité à l'âge moderne», Ausonius, Bordeaux,2006 σελ.147.

1.5. ΠΡΟΙΚΩΕΣ ΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Ολοκληρώνοντας την επισκόπηση του θεσμού της προίκας στην αρχαιότητα κρίνεται σκόπιμη μία σύντομη αναφορά και στην ελληνιστική εποχή. Στον ελληνιστικό γάμο οι προσωπικές και περιουσιακές σχέσεις των συζύγων ρυθμίζονται εγγράφως κάτι που δεν συμβαίνει όπως ανωτέρω αναφέρθηκε στο αττικό δίκαιο των κλασσικών χρόνων⁵⁶. Η σύνταξη γαμικού συμβολαίου⁵⁷ βέβαια δεν αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για το κύρος της έγγαμης σχέσης αλλά μόνο απόδειξη των εκατέρωθεν δικαιωμάτων και υποχρεώσεων. Το σχετικό έγγραφο ονομάζεται «συγγραφή συνοικισίας» (ο ίδιος ο γάμος συχνά ονομάζεται «συνοικισία»). Τα συμβόλαια γάμου περιέχουν λεπτομερείς διατάξεις για την προίκα για την οποία χρησιμοποιείται ο ομηρικός όρος «φερνή». Η προίκα συστήνεται από τον κύριο της γυναίκας, από τη μητέρα, από τρίτα πρόσωπα ή και από την ίδια τη γυναίκα. Η κυριότητα των προικίων δεν περιέρχεται στον σύζυγο, ο οποίος έχει μόνο δικαίωμα χρήσης. Υπέρ της συζύγου συνίσταται συχνά εμπράγματη ασφάλεια σε βάρος της περιουσίας του συζύγου για την εξασφάλιση της προίκας («υπαλλαγή»). Παρά το γεγονός ότι δεν αναγνωρίζεται συζυγική κοινοκτημοσύνη στα σχετικά δικαιοπρακτικά έγγραφα ορίζεται ότι οι σύζυγοι θα διοικούν από κοινού τα περιουσιακά τους αγαθά. Για την περίπτωση που ο σύζυγος αρνείται να επιστρέψει την προίκα μετά τη λύση του γάμου, χορηγείται στην γυναίκα ειδικό ένδικο βοήθημα αντίστοιχο με την δίκη προικός του αττικού δικαίου⁵⁸.

⁵⁶ Την εποχή των ρητόρων μόνο στις εμπορικές συναλλαγές εμφανίζεται γραπτός τύπος των συμβάσεων. Βλ. Δημάκης Δ. Παναγιώτης, «Ο θεσμός της προικός κατά το αρχαίον ελληνικόν δίκαιον», εκδ. Αγγελου. Αθ. Κλεισιούνη, Αθήνα., 1959, σελ 97

⁵⁷ Το αρχαιότερο γαμήλιο συμβόλαιο που έχει διασωθεί περιλαμβάνεται σε έναν πάπυρο του 310 π.Χ. Βλ. Τρωιάνος Σ. – Βελισσαροπούλου- Καράκωστα Ι., «Ιστορία του Δικαίου», εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2010, σελ.61.

⁵⁸ Τρωιάνος Σ. –Βελισσαροπούλου- Καράκωστα Ι, «Ιστορία του Δικαίου», εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2010, σελ. 61-63.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΠΡΟΙΚΑΣ ΣΤΟ ΡΩΜΑΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

Ο θεσμός της προίκας όπως τον γνωρίσαμε στο ελληνικό δίκαιο της σύγχρονης εποχής διαμορφώθηκε στη βάση του στο ρωμαϊκό δίκαιο στο οποίο κατά πάσα πιθανότητα εισήχθη από το αττικό δίκαιο. Η νομική έννοια της προίκας ως περιουσία παρεχόμενη στον άνδρα για τα βάρη του γάμου είναι έννοια του ρωμαϊκού δικαίου. Η επεξεργασία των σχετικών ζητημάτων από τη νομική θεωρία της εποχής αποτέλεσε τη βάση για τη διάπλαση και την ανάλυση των νομικών ρυθμίσεων των επόμενων εποχών. Και αυτό, γιατί, άσχετα με τις διαφοροποιήσεις των επιμέρους ρυθμίσεων, η ουσία του θεσμού παρέμεινε η ίδια. Αντικείμενο βέβαια της παρούσας εργασίας δεν είναι η εξαντλητική διερεύνηση των σχετικών με την προίκα ρυθμίσεων του αστικού δικαίου όπως διαμορφώθηκαν στο ρωμαϊκό δίκαιο. Θα αναφερθούμε λοιπόν στην εξέλιξη του θεσμού στο ρωμαϊκό δίκαιο ως αναγκαιότητα στο πλαίσιο της ρύθμισης των περιουσιακών σχέσεων των συζύγων και στις βασικές ρυθμίσεις του Ρωμαϊκού δικαίου όπως αυτές ιστορικά διαμορφώθηκαν.

2.1. Προίκα και περιουσιακές σχέσεις των συζύγων – Από την ηθική στη νομική υποχρέωση

Η προίκα αποτελεί θεσμό παρεπόμενο του γάμου, συνεπώς η σχετική ανάλυση προϋποθέτει αναφορά στο γάμο του ρωμαϊκού δικαίου. Ο ρωμαϊκός γάμος γνωρίζει δύο βασικές μορφές· τον «αυστηρό γάμο» (*cum manu*) και τον «χαλαρό γάμο» (*sine manu*). Στην περίπτωση του αυστηρού γάμου η γυναίκα περιέρχεται στην εξουσία του άνδρα της. Στην περίπτωση του χαλαρού γάμου η γυναίκα παραμένει στην προ του γάμου κατάσταση. Αν είναι αυτεξούσια, παραμένει αυτεξούσια. Αν είναι υπεξούσια, παραμένει στην εξουσία του προηγούμενου εξουσιαστή της, του πατέρα, και μετά το θάνατό του καθίσταται αυτεξούσια⁵⁹.

⁵⁹ Από τα πρόσωπα της ρωμαϊκής οικογένειας μόνο ο αρχηγός, ο *paterfamilias*, έχει εξ ορισμού ικανότητα δικαίου. Η σύζυγος είτε τελεί υπό την εξουσία του συζύγου είτε του πατέρα της είτε έχει χειραφετηθεί (*emancipatio*) έχει όμως έναν επίτροπο. Από τη εποχή του Αυγούστου θεσπίστηκε η απαλλαγή από την επιτροπεία των αυτεξουσίων γυναικών που έχουν περισσότερα από τρία τέκνα. Τα

Αναφορικά με τις περιουσιακές σχέσεις των συζύγων, το δίκαιο επιβάλλει στον άνδρα τα βάρη του γάμου⁶⁰. Στην περίπτωση του αυστηρού γάμου εξάλλου στη σύζυγο δεν αναγνωρίζεται δικαίωμα να είναι κάτοχος περιουσίας. Η περιουσία που τυχόν έχει πριν το γάμο αλλά και αυτή που τυχόν αποκτά κατά τη διάρκειά του, περιέρχεται αυτοδικαίως στον σύζυγο, τον *paterfamilias*, ο οποίος έχει ως αποκλειστικό προνόμιο τη διεύθυνση και την διαχείριση του οίκου. Υποστηρίζεται λοιπόν ότι εξηγείται έτσι η αποκλειστική του υποχρέωση να φέρει τα βάρη του γάμου. Όμως, η περιουσία της γυναίκας δεν μεταβιβάζεται με τη θέληση των μερών στον άνδρα αλλά κατά νομική ανάγκη, ως συνέπεια δηλαδή της υποταγής της γυναίκας στην συζυγική εξουσία. Η γυναίκα δεν παρέχει στον άνδρα την περιουσία της για τη συμμετοχή της στα βάρη του γάμου αλλά χάνει την περιουσία της λόγω της σχέσης της με τον άνδρα και της εξουσίας του σ' αυτήν. Σε κάθε περίπτωση πάντως, άσχετα με τον λόγο της μεταβίβασης της περιουσίας της γυναίκας η μεταβίβαση αυτή επιφέρει πάντα αύξηση της περιουσίας του άνδρα και συνεπώς και συμμετοχή της γυναίκας στα βάρη του γάμου. Αν η γυναίκα που παντρεύεται είναι αυτεξούσια, αν κατέχει περιουσία, αυτή μεταβιβάζεται απευθείας στον σύζυγο. Αν η γυναίκα είναι υπεξούσια, οπότε και δεν κατέχει περιουσία, τρίτα πρόσωπα και ιδίως ο τέως εξουσιαστής δίνουν στη γυναίκα αντικείμενα περιουσίας τα οποία τότε μεταβιβάζονται στον άνδρα. Κάτι τέτοιο δεν αποτελούσε νομική υποχρέωση, όμως, όπως και στο αττικό δίκαιο, ήταν ηθική υποχρέωση του πατέρα να δώσει περιουσιακά αντικείμενα στην κόρη του η οποία μάλιστα εξερχόμενη λόγω του γάμου από την οικογένεια θα έχανε και τα κληρονομικά της δικαιώματα. Μάλιστα αυτή η υποχρέωση θεωρούνταν τόσο ιερή, ώστε αν ο πατέρας ήταν άπορος την εκπλήρωναν οι Πελάτες⁶¹.

τέκνα ακόμα και μετά την ενηλικίωσή τους εξακολουθούν να υπάγονται στην πατρική εξουσία από την οποία απαλλάσσονται πλήρως μετά τον θάνατο ή την καταδίκη του εξουσιαστή στην στέρηση της ιδιότητας του πολίτη ή με χειραφεσία. Βλ. Τρωιάνος Σ. –Βελισσαροπούλου- Καράκωστα Ι., «Ιστορία του Δικαίου», εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2010, σελ. 93.

⁶⁰ Βλ. και άρθρο 1398 ΑΚ πριν την αναθεώρηση.

⁶¹ Πελάτες (*Cientes*): Κατά την περίοδο της βασιλείας, ελεύθερα πρόσωπα που συνδέονταν με τα μέλη ενός γένους με συμφωνία (*fides*) από την οποία απέρρεαν αμοιβαίως υποχρεώσεις. Το μέλος του γένους (πάτρωνας) αναλαμβάνει την ασφάλεια και τη νομική προστασία του πελάτη και ο τελευταίος οφείλει υπακοή, ένοπλη υπηρεσία και εργασία στους αγρούς του πάτρωνα. Βλ. Παπαγιάννη, Ε., Αρναούτογλου, Η., Δημοπούλου, Α., Καράμπελας, Δ., Λιαρμακόπουλος, Α., Χατζάκης, Ι., Χέλμης, Α.,

Σιγά σιγά όμως, ο αυστηρός γάμος εγκαταλείπεται και κατά τα τέλη της δημοκρατίας σχεδόν αντικαταστάθηκε από τον χαλαρό γάμο. Αφού στον χαλαρό γάμο η γυναίκα δεν περιέρχεται υπό τη συζυγική εξουσία διατηρεί και την περιουσιακή της κατάσταση άρα δεν συνεισφέρει στα βάρη του γάμου τα οποία συνεχίζουν να βαραίνουν τον άνδρα⁶². Κατέστη λοιπόν αναγκαίος ένας τέτοιος τρόπος ρύθμισης των περιουσιακών σχέσεων των συζύγων, ώστε και επί του χαλαρού γάμου να επέρχονται περιουσιακές συνέπειες αντίστοιχες μ' αυτές του αυστηρού ως προς τη μεταφορά περιουσίας εκ μέρους της γυναίκας στον συζυγικό οίκο. Έτσι, αναπτύχθηκε βαθμιαία το προικώ σύστημα του ρωμαϊκού δικαίου βάσει του οποίου η προίκα ορίζεται ως η παροχή περιουσίας στον άνδρα για την ανακούφιση των βαρών του γάμου ⁶³. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι το ρωμαϊκό δίκαιο δεν γνώριζε τον θεσμό στην προηγούμενη περίοδο, όταν κυριαρχούσε ο αυστηρός γάμος. Αναφέρθηκε ανωτέρω ότι ήταν υπέρτατη ηθική υποχρέωση του γονέα η προίκιση της θυγατέρας του. Όμως, στην μετέπειτα περίοδο το προικώ σύστημα έτυχε ιδιαίτερης επεξεργασίας.

Ορόσημο για το δίκαιο της προίκας και γενικότερα για το οικογενειακό δίκαιο αποτέλεσε η νομοθεσία του αυτοκράτορα Αυγούστου (27 πΧ-14 μΧ). Στο πλαίσιο της γενικότερης προσπάθειας εξυγίανσης των ηθών, ο Αύγουστος εξέδωσε μία σειρά από νομοθετήματα για το γάμο, τη μοιχεία και την προίκα (Leges Juliae). Με τη σχετική νομοθεσία του Αυγούστου (Lex Julia de maritandis ordinibus) η υποχρέωση του πατέρα να προικίσει την θυγατέρα του η οποία ήταν ηθική την προηγούμενη περίοδο, μετατράπηκε σε νομική υποχρέωση και ως τέτοια παρέμεινε και στην μετέπειτα ιστορία του θεσμού⁶⁴.

2015. Ιστορία δικαίου. [ηλεκτρ. βιβλ.] Αθήνα :Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/5271>

Βλ. επίσης, Πολυγένης Κωνσταντίνος, «Πραγματεία περί προικός», Αθήνα, 1924, σελ 10

⁶² Η λογική της επιβολής των βαρών του γάμου στον άνδρα από τους Ρωμαίους εδράζεται στην αντίληψή τους ότι ο γάμος αποβλέπει κυρίως στα συμφέροντα του άνδρα για την διαιώνιση του γένους και του ονόματός τους. Βλ. Πολυγένης Κωνσταντίνος, «Πραγματεία περί προικός», Αθήνα, 1924, σελ 12

⁶³ Το ότι προηγουμένως συνηθέστερος ήταν ο αυστηρός γάμος προκύπτει και από το ότι ο Δωδεκάδελτος νόμος (νόμος της δημοκρατικής περιόδου, 5^{ου} αι πΧ.) δεν αναφέρει τίποτα για την προίκα. Βλ. Πολυγένης Κωνσταντίνος, «Πραγματεία περί προικός», Αθήνα, 1924, σελ 10.

⁶⁴ Τρωιάνος Σ. – Βελισσαροπούλου Καρακώστα Ι., «Ιστορία του Δικαίου», εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2010, σελ.98.

2.2. Ο τύπος της προίκας

Η σύσταση της προίκας πραγματοποιείται με την κατάρτιση μιας τυπικής δικαιοπραξίας. Η τυπικότητα συνίσταται είτε σε μία παραδοτική δικαιοπραξία, παράδοση δηλαδή των προικίων πραγμάτων «χέρι- με- χέρι» (*dotis datio*, μέσω της οποίας μεταβιβάζεται στον προικολήπτη σύζυγο η κυριότητά τους, είτε σε πανηγυρική δήλωση του προικοδότη ότι συνιστά προίκα (*dotis dictio*), είτε σε προφορική συμφωνία μεταξύ προικοδότη και προικολήπτη για μελλοντική σύσταση προίκας (*dotis promissio*). Ενδέχεται πάντως, ακόμα και σε περίπτωση που η μεταβίβαση πραγματοποιείται με παραδοτική δικαιοπραξία, να είχε προηγηθεί πανηγυρική δήλωση ή υπόσχεση του προικοδότη για την παράδοση της προίκας⁶⁵. Κατά μαρτυρία του νομικού Ουλπιανού η διαζευκτική καθιέρωση ενός των τριών τύπων σύστασης προίκας ανάγεται στην νομοθεσία του Αυγούστου⁶⁶. Το ρωμαϊκό δίκαιο φαίνεται πως αρχικά αγνοούσε την κατάρτιση προικίων συμβολαίων και γενικότερα τον έγγραφο τύπο των δικαιοπραξιών. Από τις αρχές του 2^{ου} αιώνα μΧ και λόγω της επαφής με την νομική πρακτική των ελληνόφωνων επαρχιών της ανατολής αρχίζει να διαδίδεται ο έγγραφος τύπος και μεταξύ των ρωμαίων κατοίκων των ελληνιστικών επαρχιών. Όμως, παρά την έλλειψη έγγραφου τύπου, υπήρχε η συνήθεια η γυναίκα να καταρτίζει έναν κατάλογο με τα πράγματα που έφερνε στο σπίτι για προσωπική της χρήση και τα οποία παρέμεναν στην κυριότητά της (παράφερνα). Τον κατάλογο αυτό τον υπέγραφε ο σύζυγος, ο οποίος είχε την υποχρέωση να επιτρέψει στην σύζυγο να τα πάρει σε περίπτωση διαζυγίου⁶⁷.

2.3. Μορφές προίκας

Στο ρωμαϊκό δίκαιο συναντώνται τρεις μορφές προίκας: η *dos profecticia*, η *dos adventicia* και η *dos recepticia*. Η *dos profecticia* (πατρική προίκα) συνίσταται αποκλειστικά από τον πατέρα ή ανιόντα από την πατρική γραμμή της γυναίκας. Αν λυθεί ο γάμος – ακόμα και με τον θάνατο της γυναίκας - τα προικία επιστρέφουν

⁶⁵ Ιδίων, ο.π., σελ.97.

⁶⁶ Αγγελετόπουλος Α. Πέτρος, «Περί του τρόπου και τύπου συστάσεως της προικός κατά το ρωμαϊκόν και το νυν κρατούν δίκαιον», Βασιλικόν τυπογραφείον Νικολάου Χιώτη, Αθήνα, 1911 σελ. 8.

⁶⁷ Τρωιάνος Σ. – Βελισσαροπούλου-Καράκωστα Ι., «Ιστορία του Δικαίου», εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2010, σελ. 97.

στον προικοδότη. Η dos adventicia (απροσπόριστος προίκα) είναι η προίκα που συνιστάται από την ίδια τη σύζυγο αν είναι αυτεξούσια ή τρίτο πρόσωπο (τη μητέρα ή άλλο) και η σχετική συμφωνία δεν προβλέπει την επιστροφή της προίκας σε περίπτωση λύσης του γάμου. Ως recepticia (είδος της dos adventicia) χαρακτηρίζεται η προίκα όταν στη σχετική συμφωνία υπάρχει ρητή πρόβλεψη για την επιστροφή των προικίων στον συστήσαντα σε περίπτωση λύσης του γάμου (αναληπτέα προίκα)⁶⁸.

2.4. Επιστροφή των προικίων σε περίπτωση λύσης του γάμου

Το ρωμαϊκό δίκαιο αρχικά δεν προέβλεπε την περίπτωση επιστροφής των προικίων από τον προικολήπτη σύζυγο. Όταν πρωτοεμφανίστηκε ο θεσμός της προίκας τα διαζύγια ήταν σπάνια και ο φυσικός τρόπος λύσης του γάμου ήταν ο θάνατος του ενός από τους συζύγους. Στην περίπτωση θανάτου του συζύγου δεν προβλεπόταν επιστροφή της προίκας, προφανώς αφού ο σύζυγος αποκτούσε -σε αντίθεση με το αττικό δίκαιο - την κυριότητα των προικίων.

Σύμφωνα με έναν νόμο που ο Πλούταρχος αποδίδει στον Ρωμύλο, ο σύζυγος μπορούσε να αποπέμψει τη σύζυγο αν αυτή υπέπιπε σε ένα από τα παρακάτω παραπτώματα: διέπραττε μοιχεία, δηλητηρίαζε παιδί της ή άλλαζε εν αγνοία του συζύγου τα κλειδιά του σπιτιού. Στην περίπτωση αυτή δεν είχε υποχρέωση επιστροφής της προίκας. Αν δεν συνέτρεχε ένας από τους παραπάνω λόγους ο σύζυγος που επιθυμούσε τη λήξη της έγγαμης συμβίωσης είχε υποχρέωση να επιστρέψει το μισό του ύψους της προίκας και το υπόλοιπο μισό να το προσφέρει ως θυσία στους θεούς. Ανεξάρτητα με την ιστορικότητα του νόμου του Ρωμύλου η επιστροφή του μισού της προίκας σε περίπτωση αποπομπής της συζύγου διατηρείται και κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους της Ρώμης, ενώ εξαφανίζεται η προσφορά στους θεούς της υπόλοιπης μισής προίκας.

Προϊόντος του χρόνου όμως, αρχίζει να διαφαίνεται η ανάγκη για την προστασία της γυναίκας σε περιπτώσεις αναίτιου διαζυγίου δεδομένου ότι κατά τον 3^ο αι π.Χ τα διαζύγια αρχίζουν να πολλαπλασιάζονται. Γύρω στα 230 πΧ ιδιαίτερα συγκλονιστική για την ρωμαϊκή κοινωνία ήταν η περίπτωση διαζυγίου του Carvilius Ruga, εξέχοντος μέλους της, ο οποίος απέπεμψε τη σύζυγό του λόγω στειρότητας και

⁶⁸ Πολυγένης Κωνσταντίνος, «Πραγματεία περί προικός», Αθήνα 1924, σελ. 105-106, 115-116.

αρνήθηκε να της επιστρέψει την προίκα της. Οι διάφορες προσπάθειες για την αντιμετώπιση της άδικης αυτής μεταχείρισης των γυναικών κατέληξαν στην θεσμοθέτηση ενός από πιο διάσημα και μακρόβια ένδικα βοηθήματα του ρωμαϊκού δικαίου, της *actio rei uxoriae*, αντικείμενο της οποίας είναι η επιστροφή της προίκας σε περίπτωση λύσης του γάμου.

Αναφορικά με τα παράφερνα σε περίπτωση άρνησης του συζύγου να τα επιστρέψει κατά την λύση του γάμου η σύζυγος διαθέτει την αγωγή της εντολής ή της παρακαταθήκης αλλά όχι την αγωγή της προίκας καθ' ότι αυτά δεν θεωρούνται προικώα.

Η δικαστική απόφαση που διατάσσει την επιστροφή της προίκας καθορίζει και τυχόν παρακρατήσεις που δικαιούται να κάνει ο σύζυγος στην προικώα περιουσία. Οι παρακρατήσεις μπορεί να υπαγορεύονται είτε από λόγους ηθικούς, όπως τα κοινωνικά ήθη ή η ανατροφή των παιδιών του ζεύγους, είτε από λόγους περιουσιακούς, όπως δωρεές υπέρ της συζύγου κατά τη διάρκεια του γάμου (οι δωρεές μεταξύ συζύγων απαγορεύονταν στο ρωμαϊκό δίκαιο) ή δαπάνες χάρη στις οποίες αυξήθηκε η αξία της προίκας. Στους δημοκρατικούς χρόνους το ύψος των παρακρατήσεων το όριζε ο δικαστής. Αργότερα, στο κλασικό ρωμαϊκό δίκαιο το ύψος των παρακρατήσεων είναι προκαθορισμένο ανάλογα με τον λόγο που δικαιολογεί την παρακράτηση. Αν η σύζυγος για παράδειγμα διέπραξε μοιχεία, ο σύζυγος δικαιούται να παρακρατήσει το ένα έκτο της προίκας ενώ για ελαφρότερα παραπτώματα το ένα όγδοο. Επίσης αν το διαζύγιο οφείλεται σε υπαιτιότητα ή πρωτοβουλία της συζύγου (ή του πατέρα της αν η γυναίκα εξακολουθεί να είναι υπό την πατρική εξουσία), ο σύζυγος δικαιούται να παρακρατήσει το ένα έκτο της προίκας για κάθε παιδί ποσοστό όμως που δεν επιτρέπεται να ξεπερνάει το μισό της προίκας⁶⁹.

2.5.Περιορισμοί διαθέσεως των προικώων.

Με τη νομοθεσία του Αυγούστου εισάγεται απαγόρευση στην ελεύθερη διάθεση της προικώας περιουσίας εκ μέρους του συζύγου, ο οποίος οφείλει να μεριμνά για τη διαφύλαξή της και ευθύνεται για κάθε ζημία που προκαλείται από

⁶⁹ Τρωιάνος Σ. –Βελισσαροπούλου- Καρακώστα Ι., «Ιστορία του Δικαίου», εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2010, σελ.98-100

δόλο ή αμέλειά του. Τα προικώα ακίνητα που βρίσκονται σε ιταλικό έδαφος, τα οποία είναι μεγαλύτερης αξίας σε σχέση με αυτά των επαρχιών, απαγορεύεται να απαλλοτριωθούν χωρίς τη συγκατάθεση της συζύγου⁷⁰. Στη νομοθεσία του Αυγούστου ανάγεται επίσης και η απαγόρευση σύστασης υποθήκης σε προικώο ακίνητο που ανήκει στη γυναίκα για την εξασφάλιση δανειστών του συζύγου⁷¹.

Η αναφορά στις βασικές αρχές που διέπουν την προίκα στο ρωμαϊκό δίκαιο κρίθηκε απαραίτητη στο πλαίσιο της κατάδειξης της ιστορικής συνέχειας του θεσμού. Από αυτή τη σκοπιά ενδιαφέρον παρουσιάζει η άποψη ότι το προικώο σύστημα του ρωμαϊκού δικαίου έλκει ενδεχομένως την καταγωγή του από το αττικό δίκαιο. Βέβαια οι κανόνες που ρυθμίζουν τις σχέσεις των συζύγων σε κάθε κοινωνία έχουν τη βάση τους στα κοινωνικά ήθη και έθιμα και προφανώς αυτά ήταν διαφορετικά στην Αθήνα και στη Ρώμη. Όμως, οι ρωμαίοι κατά τη διάπλαση του θεσμού της προίκας φαίνεται να χρησιμοποίησαν το δίκαιο των Αθηνών. Ένα επιχείρημα υπέρ της άποψης αυτής αποτελεί το ότι οι Ρωμαίοι θαύμαζαν τον ελληνικό πολιτισμό και προσπαθούσαν να τον μιμηθούν σε διάφορα επίπεδα. Επιπλέον, όταν αναπτυσσόταν στη Ρώμη το προικώο σύστημα αυτό ήκμαζε στην Αθήνα οπότε φαίνεται λογική μία τέτοια επιρροή. Επίσης, η εξέλιξη των μέσων προστασίας της γυναίκας σε περίπτωση λύσης του γάμου, όπως ανωτέρω περιγράφηκε, φαίνεται να ακολουθεί το ήδη διαμορφωμένο αττικό δίκαιο. Το βασικότερο επιχείρημα βέβαια αποτελεί το γεγονός ότι η ρωμαϊκή λέξη για την προίκα, «dos», είναι ελληνικής προέλευσης (δόσις από το ρήμα δίδωμι) ελληνική επίσης είναι και η χρησιμοποιούμενη στο ρωμαϊκό δίκαιο λέξη «parapherna» για την ονομασία των παράφερνων όπως και στο ελληνικό δίκαιο⁷². Σε κάθε περίπτωση βέβαια, όπως προαναφέρθηκε, η διάπλαση του θεσμού στο πλαίσιο του ρωμαϊκού δικαίου του προσέδωσε τη νομική του έννοια η οποία τον ακολούθησε μέχρι και τη σύγχρονη εποχή.

⁷⁰ Ιδίων, ο.π.,σελ. 100

⁷¹ Βλ. σχετικά και άρθρα 1417 και 1259 ΑΚ πριν την κατάργηση της προίκας.

⁷² Πολυγένης Κωνσταντίνος, «Πραγματεία περί προικός», Αθήνα, 1924,σελ 14

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Η ΠΡΟΙΚΑ ΣΤΗ BYZANTINΗ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ

Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία προέκυψε μέσα από τη μεταμόρφωση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας στη βάση μιας σειράς μεταρρυθμίσεων και αποτελεί ιστορική συνέχειά της. Ως εκ τούτου η Ρωμαϊκή δικαιοσύνη αποτελεί τη βάση του Βυζαντινού δικαίου χωρίς μάλιστα να είναι ευχερής η χάραξη σαφών χρονικών ορίων για το τέλος της ρωμαϊκής και την αρχή της βυζαντινής έννομης τάξης. Το ισχύον δίκαιο σε κάθε χρονική στιγμή αποτελεί φάση μιας συνεχούς εξελικτικής πορείας οπότε καθίσταται εξαιρετικά δύσκολη η οριοθέτηση των επί μέρους τμημάτων της πορείας αυτής⁷³. Εξάλλου, και το 330 μ.Χ, έτος ιδρύσεως της Κωνσταντινούπολης, συμβολικά σηματοδοτεί την αρχή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και το πέρας σε μία άλλη εποχή. Θεσμοί λοιπόν και ρυθμίσεις του ρωμαϊκού δικαίου, συνεχίζουν να υπάρχουν στην πορεία των περίπου χιλίων εκατό χρόνων διάρκειας του Βυζαντίου υφιστάμενοι τις απαραίτητες μεταρρυθμίσεις και μεταβολές που επιβάλλουν οι εκάστοτε κοινωνικές συνθήκες και τα διαμορφούμενα ήθη. Έτσι, στη βυζαντινή ιστορία καταγράφεται σημαντικό νομοθετικό έργο των βυζαντινών αυτοκρατόρων, κυρίως αυτό του αυτοκράτορα Ιουστινιανού Α' (527-565 μ.Χ), του Λέοντος του Γ' του Ισαύρου (717-740 μΧ) και του γιου του Κωνσταντίνου του Ε' (740-775 μ.Χ), του Βασιλείου του Α' (867-886 μ.Χ), της δυναστείας των Μακεδόνων, και του γιού του Λέοντος του ΣΤ' του επονομαζόμενου Σοφού (886-912 μ.Χ). Στα νομοθετήματα των αυτοκρατόρων αυτών, στα οποία θα αναφερθούμε ειδικότερα στην συνέχεια, συναντάμε διατάξεις για την προίκα και παρακολουθούμε μέσα από αυτά την εξέλιξη του θεσμού στη μακρόβια βυζαντινή αυτοκρατορία. Οι νομοθετικές ρυθμίσεις για την προίκα στο πλαίσιο του βυζαντινού δικαίου αποτελούν και το αντικείμενο της παρούσας ενότητας.

⁷³ Τρωιάνος Σ. –Βελισσαροπούλου - Καράκωστα Ι., «Ιστορία του Δικαίου», εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2010, σελ. 127

3.1. ΟΙ ΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΕΙΑΣ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑΣ

Στα χρόνια του Ιουστινιανού συντελέστηκε η πρώτη ευρεία επίσημη κωδικοποίηση του δικαίου. Το 528-529 μ.Χ καταρτίστηκε ο Ιουστινιάνειος Κώδικας στον οποίο κωδικοποιήθηκαν οι αυτοκρατορικές διατάξεις. Το 534, ύστερα από πέντε χρόνια, υποβλήθηκε σε νέα επεξεργασία με την προσθήκη διατάξεων που εν τω μεταξύ είχαν εκδοθεί. Το κείμενο της πρώτης έκδοσης δεν σώζεται. Το 530-533 μΧ συντελέστηκε η κωδικοποίηση του ρωμαϊκού δικαίου με τη συγκέντρωση αποσπασμάτων από τα έργα των κλασσικών ρωμαίων νομικών στον Πανδέκτη (Digesta). Παράλληλα εκπονήθηκε ένα διδακτικό βοήθημα για τους σπουδαστές της νομικής επιστήμης, οι Εισηγήσεις (Institutiones). Στις Εισηγήσεις φαίνεται να διδάσκει τους φοιτητές ο ίδιος ο αυτοκράτορας, γι' αυτό και το κείμενό τους έχει ισχύ νόμου. Οι μεταγενέστεροι νόμοι του Ιουστινιανού είναι γνωστοί ως *νεαρές* (διατάξεις)⁷⁴.

Στον Ιουστινιάνειο Κώδικα επίσης αναφέρεται ως νομική υποχρέωση η σύσταση της προίκας⁷⁵, καθιερωμένη υποχρέωση ήδη με τη νομοθεσία του αυτοκράτορα Αυγούστου. Μάλιστα, σύμφωνα με την ίδια διάταξη, αν ο πατέρας υποσχεθεί ότι δίνει προίκα υπέρ της θυγατέρας του (ή προγαμιαία δωρεά υπέρ του γιου του –βλ. κατωτέρω) θεωρείται ότι προβαίνει σ' αυτές τις παροχές από τη δική του περιουσία. Αν όμως προβεί στην εν λόγω υπόσχεση δηλώνοντας ότι συστήνει προίκα (ή προγαμιαία δωρεά) τόσο από τη δική του περιουσία όσο και από την περιουσία του παιδιού, τότε, αν είναι εντελώς άπορος, εκπληρώνει την υπόσχεσή του από την περιουσία του παιδιού. Αν όμως έχει επαρκή περιουσία υποχρεούται να καταβάλει όλο το ποσό από τη δική του περιουσία⁷⁶.

⁷⁴ Πριν από τον Ιουστινιανό είχαν προηγηθεί και άλλες κωδικοποιητικές προσπάθειες. Η πρώτη επίσημη κωδικοποίηση ήταν ο Θεοδοσιανός Κώδικας (438-439) επί Θεοδοσίου Β' (408-450) Ο Γρηγοριανός και ο Ερμογενειανός κώδικας αποτέλεσαν προηγούμενες κωδικοποιητικές προσπάθειες ιδιωτικής προέλευσης και πρωτοβουλίας. Βλ. Τρωιάνος Σ. –Βελισσαροπούλου- Καράκωστα Ι., «Ιστορία του Δικαίου», εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2010, , σελ. 131,136

⁷⁵ Τρωιάνος Ν. Σπύρος, «Εισηγήσεις Βυζαντινού Δικαίου», εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2014, σελ.110.

⁷⁶ Μαριδάκης Γεώργιος, «Το Αστικόν Δίκαιον εν ταις Νεαραίς των Βυζαντινών Αυτοκρατόρων», εκδ. Γ. Ι. Βασιλείου, Αθήνα 1922, σελ. 151.

Ως προς τον τύπο της προίκας, στο ιουστινιάνειο δίκαιο επικράτησε η άτυπη υπόσχεση παράλληλα με τα προικώα συμβόλαια. Ήδη σταδιακά είχαν αρχίσει να εγκαταλείπονται οι παραδοσιακοί τρόποι σύστασης προίκας του ρωμαϊκού δικαίου με δόση, πανηγυρική δήλωση και υπόσχεση (*dotis datio, dotis diction, dotis promissio*-ανωτέρω υπό 2.3). Τα προικώα συμβόλαια προβλέπονταν ως απόδειξη της σύναψης του γάμου χωρίς να αποτελούν συστατικό τύπο. Διαζευκτικά ο γάμος αποδεικνυόταν και με δήλωση βούλησης ενώπιον του εκδίκου της Εκκλησίας και μαρτύρων (Νεαρά 74). Όμως μία κατηγορία ανώτερων αξιωματούχων του κράτους, οι «αλλούστριοι», ήταν υποχρεωμένοι προκειμένου να συνάψουν γάμο να καταρτίσουν προικώα συμβόλαια, οπότε αυτά αποτελούσαν γι' αυτούς συστατικό τύπο του γάμου⁷⁷.

Ο Ιουστινιανός ενίσχυσε περαιτέρω τα μέτρα που είχαν αρχίσει να λαμβάνονται από τους προκατόχους του για την προστασία της γυναίκας και την εξασφάλιση της προίκας σε περίπτωση λύσης του γάμου. Απαγόρευσε γενικώς την εκποίηση και υποθήκευση των προικίων και αναγνώρισε στη γυναίκα γενική υποθήκη σε ολόκληρη την περιουσία του συζύγου που προηγείτο κάθε άλλου ενυπόθηκου δανειστή. Επιπλέον, αναγνωρίζεται ότι η κυριότητα της προίκας ανήκει στη γυναίκα, ενώ ο άνδρας παραμένει διαχειριστής της ευθυνόμενος κατά τη διαχείριση όπως και για τις δικές του υποθέσεις.

Στο Ρωμαϊκό δίκαιο, όπως προαναφέρθηκε, απαγορεύονταν οι δωρεές μεταξύ των συζύγων. Η απαγόρευση αυτή δεν αφορούσε δωρεές που γίνονταν από τον υποψήφιο σύζυγο προς τη μνηστή του πριν από το γάμο ή μετά από αυτόν, αλλά για την εκπλήρωση προγενέστερης υποχρέωσης. Οι δωρεές αυτές, προ του γάμου, πρόγαμες δωρεές, αρχικά προσφέρονταν στο πλαίσιο της μνηστείας για λόγους ευπρέπειας. Τον 4^ο αιώνα θεσμοποιήθηκαν και κατέληξαν να αποσκοπούν στην εξασφάλιση της γυναίκας και των τυχόν υπάρχοντων παιδιών σε περίπτωση λύσης του γάμου. Ο Ιουστινιανός κατέστησε υποχρεωτική τη σύσταση προγαμιαίας δωρεάς αν είχε συσταθεί προίκα. Η εν λόγω δωρεά έπρεπε να είναι ισόποση με τη συσταθείσα προίκα⁷⁸ (Νεαρά 97.1)⁷⁹.

Σε κάθε έννομη τάξη η τύχη της προίκας στην περίπτωση λύσης του γάμου αποτελεί αντικείμενο ρύθμισης, εφόσον η προίκα αποτελεί θεσμό παρεπόμενο του

⁷⁷ Τρωιάνος Ν. Σπύρος, «Εισηγήσεις Βυζαντινού Δικαίου», εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2014, σελ. 98, 110.

⁷⁸ Ιδίου, ο.π., σελ.110-111

⁷⁹ Μαριδάκης Γεώργιος, «Το Αστικόν Δίκαιον εν ταις Νεαραίς των Βυζαντινών Αυτοκρατόρων», εκδ. Γ. Ι. Βασιλείου, Αθήνα, 1922, σελ. 119.

γάμου. Στο ιουστινιάνειο δίκαιο, αν ο γάμος λυνόταν με τον θάνατο του άνδρα, η προίκα περιερχόταν στη γυναίκα. Αν η λύση οφειλόταν στον θάνατο της γυναίκας, η απροσπόριστος προίκα περιερχόταν στα παιδιά της και ο σύζυγος διατηρούσε την επικαρπία. Αν δεν υπήρχαν παιδιά, η προίκα παρέμενε στον σύζυγο⁸⁰. Όμως στην περίπτωση που ο συστήσας την προίκα ήταν ο πατέρας της γυναίκας η προίκα επέστρεφε σ' αυτόν. Ζήτημα εγείρεται σχετικά με το αν η πατρική προίκα επιστρέφει στον πατέρα της γυναίκας και στην περίπτωση που υπάρχουν παιδιά. Επικρατεί όμως κυρίως η άποψη ότι σε κάθε περίπτωση βάσει του γενικότερου πνεύματος του βυζαντινού δικαίου οποιοδήποτε είδος προίκας μεταβαίνει στα παιδιά της γυναίκας.⁸¹

Σε περίπτωση διαζυγίου ο Ιουστινιανός χορήγησε αγωγή στη γυναίκα για την επιστροφή της προίκας της, αν δεν βαρυνόταν με υπαιτιότητα για τη λύση του γάμου. Αν όμως αυτή ήταν υπεύθυνη για το διαζύγιο, η κυριότητα της προίκας περιερχόταν στον άνδρα ή στα παιδιά αν υπήρχαν (Νεαρά 117.8). Ειδικά σε περίπτωση μοιχείας η περιουσία της διανεμόταν μεταξύ των παιδιών ή των ανιόντων της, αν δεν υπήρχαν παιδιά, και του μοναστηριού στο οποίο εγκλειόταν (Νεαρά 134.10.1). Αν υπαίτιος για το διαζύγιο ήταν ο άνδρας, η γυναίκα λάμβανε κατά κυριότητα και την προίκα αλλά και την πρόγαμη δωρεά. Αν υπήρχαν παιδιά τα η εν λόγω περιουσία περιερχόταν σ' αυτά⁸².

3.2. ΟΙ ΣΧΕΤΙΚΕΣ ΜΕ ΤΗΝ ΠΡΟΙΚΑ ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ ΣΤΗΝ «ΕΚΛΟΓΗ» ΤΩΝ ΙΣΑΥΡΩΝ

Με το σπουδαίο νομοθετικό έργο του Ιουστινιανού σηματοδοτήθηκε και το τέλος της εποχής της άνθησης της νομικής επιστήμης. Τους επόμενους δύο αιώνες μετά τον Ιουστινιανό δεν συναντάμε κάποιο αξιόλογο νομοθέτημα. Προϊόντος όμως του χρόνου η χρήση της ιουστινιάνειας νομοθεσίας καθίσταται δυσχερής. Τη θέση του λατινικού πρωτοτύπου κειμένου έλαβαν οι ελληνικές μεταφράσεις και τα συγγράμματα των ερμηνευτών. Το γεγονός αυτό οδήγησε σε δυσκολία κατανόησης του νοήματος των διατάξεων. Επίσης η πρόσβαση στα νομοθετικά κείμενα δεν ήταν

⁸⁰ Τρωιάνος Ν. Σπύρος, «Εισηγήσεις Βυζαντινού Δικαίου», εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2014, σελ. 112.

⁸¹ Μαριδάκης Γεώργιος, «Το Αστικόν Δίκαιον εν ταις Νεαραις των Βυζαντινών Αυτοκρατορικών», εκδ. Γ. Ι. Βασιλείου, Αθήνα, 1922, σελ. 157

⁸² Τρωιάνος Ν. Σπύρος, «Εισηγήσεις Βυζαντινού Δικαίου», εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2014, σελ. 112

εύκολη καθ' ότι αυτή ήταν δυνατή μόνο μέσω των δημόσιων βιβλιοθηκών. Για την άρση των συνεπειών του «δυσδιάγνωστου» και «αδιάγνωστου»⁸³ των νόμων, μεταξύ του 739 και 741 μ.Χ., ο αυτοκράτορας Λέων ο Γ', ο Ίσαυρος και ο γιος του Κωνσταντίνος ο Ε' ο επονομαζόμενος Κοπρώνυμος, συνέταξαν και εξέδωσαν μία νέα νομοθετική συλλογή η οποία ονομάστηκε «Εκλογή των νόμων». Με την «Εκλογή» τροποποιήθηκαν αρκετές Ιουστινιάνειες διατάξεις και γενικότερα επαναρρυθμίστηκαν ζητήματα σχετικά με το γάμο και την προίκα.

3.2.1. Γάμος και προικώ συμβόλαιο

Στην «Εκλογή» εισάγεται διάκριση μεταξύ έγγραφου και άγραφου⁸⁴ γάμου. Ο έγγραφος γάμος συνίσταται με έγγραφο προικώ συμβόλαιο ενώπιον τριών αξιόπιστων μαρτύρων με το οποίο ο άνδρας βεβαιώνει «την πλήρη παραλαβή της προίκας και υπόσχεται την τακτική και αμείωτη φύλαξη και συντήρησή της μαζί με το ποσό που, όπως συνηθίζεται, δωρίζει στη γυναίκα για επαύξηση της προίκας». Μεταξύ των μελλοννυμφων συντάσσονται τρία έγγραφα. Δύο όμοια πρωτότυπα σχετικά με την προίκα και ένα τρίτο έγγραφο που εκδίδει ο άνδρας για τη γυναίκα. Ρητά αναγράφεται στο κείμενο της Εκλογής ότι δεν καταγράφεται στο εν λόγω συμβόλαιο η ισόποση με την προίκα προγαμιαία δωρεά. Μάλιστα είναι άξιο προσοχής, ότι η προγαμιαία δωρεά που μόνο σ' αυτό το σημείο συναντάται στο κείμενο της Εκλογής αντιδιαστέλλεται από την επαύξηση της προίκας⁸⁵. Η «επαύξηση της προίκας», όρος που συναντάται στην Εκλογή, γενικότερα δηλώνεται και με τον όρο «υπόβολον». Ουσιαστικά το «υπόβολον» δεν αποτελούσε παροχή κατά κυριολεξία, αλλά ποσό που θα προσαύξανε (κατά το 1/2, αργότερα κατά το 1/3)⁸⁶ την προίκα κατά την απόδοσή της στη γυναίκα σε περίπτωση θανάτου του άνδρα.

⁸³ Από το προοίμιο της Εκλογής: «τοις μεν δυσδιάγνωστον τον εν αυτοις περιεχόμενον νουν, τοις δε και παντελώς αδιάγνωστον και μάλιστα τοις έξω της θεοφυλάκτου (ταύτης) και βασιλίδος (ημων) πόλεως»

⁸⁴ Άγραφος καλείται ο γάμος για τον οποίο δεν έχει συνταχθεί προικώ συμβόλαιο αν υπάρχει η ελεύθερη συναίνεση των συναλλασσομένων προσώπων και των γονέων τους και δηλωθεί αυτό είτε στην εκκλησία με ιερολογία, είτε ενώπιον φίλων. Γάμο άγραφο συνάπτει επίσης όποιος συνοικεί με ελεύθερη γυναίκα, της αναθέτει τη διοίκηση του νοικοκυριού και διατηρεί γενετήσιες σχέσεις μαζί της.

⁸⁵ Τρωιάνος Ν. Σπύρος, «Εισηγήσεις Βυζαντινού Δικαίου», εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα, 2014, σελ. 98.

⁸⁶ Βλ και Εξάβιβλο του Αρμενόπουλου 4.13.1

Συναντάται γενικά και ο όρος «προικοϋπόβολον» που αποτελεί το άθροισμα προίκας και υποβόλου.⁸⁷ Βάσει λοιπόν του προικώου – γαμήλιου συμβολαίου παρέχεται στον άνδρα η χρήση της προικώας περιουσίας με τον περιορισμό όμως ότι δεν μπορεί να την διαθέτει ελεύθερα.

Στο ίδιο συμβόλαιο προβλέπεται και «κάσος εξ απαδίας και από τελευτής». Για την περίπτωση θανάτου ενός των συζύγων, είτε του άνδρα είτε της γυναίκας, προβλεπόταν για τον επιζώντα σύζυγο κέρδος ίσο με το $\frac{1}{4}$ του προικοϋποβόλου, δηλαδή της προίκας και του υποβόλου, αν από τον γάμο δεν γεννήθηκαν τέκνα.

Για την περίπτωση που η προίκα, την οποία βεβαίωνε ο σύζυγος στο γαμήλιο συμβόλαιο ότι παρέλαβε δεν καταβαλλόταν στην πράξη, η «Εκλογή» του χορηγεί το δικαίωμα να απαιτήσει την καταβολή της εντός πέντε ετών από την σύναψη του γάμου ή εντός πέντε ετών από την ενηλικίωσή του, αν κατά τη σύναψη του γάμου ήταν ανήλικος. Αν ο σύζυγος αμελούσε να ασκήσει αυτό το δικαίωμα, σε περίπτωση διαζυγίου θα ευθυνόταν απέναντι στη γυναίκα για την επιστροφή της προίκας στο ύψος που βεβαίωσε ότι παρέλαβε⁸⁸.

3.2.2. Η τύχη της προίκας σε περίπτωση λύσης του γάμου λόγω θανάτου ενός των συζύγων.

Πέρα από τον κάσο εξ απαιδίας, που αποτελεί συμβατικής προέλευσης κέρδος του επιζώντος συζύγου, στην «Εκλογή» ρυθμίζεται και η τύχη της προίκας, αν ο γάμος λυθεί λόγω θανάτου ενός των συζύγων. Γίνεται διάκριση της περίπτωσης θανάτου του άνδρα και εκείνης κατά την οποία προαποβιώνει η γυναίκα, καθώς και του γάμου από τον οποίο γεννήθηκαν τέκνα και του άτεκνου.

3.2.2.1. Αν από τον γάμο γεννήθηκαν παιδιά

Στην περίπτωση που από τον γάμο γεννήθηκαν παιδιά, αν προαποβιώσει ο άνδρας τότε η γυναίκα λαμβάνει την κατοχή και διοίκηση της προίκας, των εξώπροικων αλλά και ολόκληρης της περιουσίας του άνδρα. Αυτή είναι υποχρεωμένη

⁸⁷ Τρωιάνος Ν. Σπύρος, «Εισηγήσεις Βυζαντινού Δικαίου», εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2014, σελ. 112.

⁸⁸ Ιδίου, ο.π, σελ. 99.

να συντάξει απογραφή της περιουσίας του συζύγου αλλά και της δικής της προικώας περιουσίας. Αν προαποβιώσει η γυναίκα, ο άνδρας διατηρεί την κατοχή και τη διοίκηση της προίκας και των εξώπροικων της γυναίκας. Ο άνδρας δεν βαρύνεται με την υποχρέωση απογραφής καθότι η προικώα περιουσία της γυναίκας περιγράφεται στο προικώο συμβόλαιο. Ο επιζών σύζυγος κατέχει και διοικεί την περιουσία του αποβιώσαντος συζύγου, υποχρεούμενος να την χρησιμοποιεί για την ανατροφή και εκπαίδευση των παιδιών. Οι περιουσίες δηλαδή των συζύγων ενώνονται μετά τον θάνατο του ενός προς το συμφέρον των παιδιών και ούτε τα παιδιά δικαιούνται να απαιτήσουν την περιουσία του αποθανόντος γονέως, ούτε ο επιζών γονέας μπορεί να απαιτήσει χωρισμό των περιουσιών. Όμως, αν τα παιδιά είναι ενήλικα – κατά την «Εκλογή» η ενηλικίωση επέρχεται στο εικοστό έτος-, τότε ο γονέας μπορεί να προβεί σε χωρισμό των περιουσιών, εφόσον παρακρατήσει τα δικά του πράγματα και λάβει και αυτός παράλληλα με τα παιδιά ένα ίσο με το καθένα τους μερίδιο από την περιουσία του συζύγου.

Τα παιδιά μπορούν να αξιώσουν τον χωρισμό των περιουσιών, αν ο επιζών γονέας συνήψε εκ νέου γάμο. Αν ο αποβιώσας γονέας είναι ο πατέρας, τα παιδιά λαμβάνουν ολόκληρη την περιουσία του, ενώ η μητέρα τους δικαιούται να λάβει την προίκα της συν τη δωρεά που είχε λάβει από τον σύζυγό της για την επαύξηση της προίκας. Το δικαίωμα αυτό παρέχεται στη χήρα εφόσον τηρήσει τον πένθιμο ενιαυτό, παντρευτεί δηλαδή ξανά μετά την πάροδο ενός έτους. Αν αποβιώσει η μητέρα, τα παιδιά δικαιούνται να απαιτήσουν από τον πατέρα τη μητρική περιουσία. Τα παραπάνω ισχύουν εφόσον τα παιδιά είναι ενήλικα κατά τη σύναψη του δεύτερου γάμου του γονέα.

Αν τα παιδιά είναι ανήλικα, η μητέρα, πριν προχωρήσει στη σύναψη νέου γάμου, έχει την υποχρέωση να ζητήσει διορισμό επιτρόπου για τα παιδιά της. Η παράλειψη αυτής της ενέργειας συνεπάγεται κοινή ευθύνη δική της και του νέου συζύγου της με τις περιουσίες και των δύο για την παράδοση της πατρικής περιουσίας στα παιδιά της. Αντίστοιχα ο χήρος πατέρας υποχρεούται να διαφυλάξει για χάρη των ανήλικων παιδιών του την μητρική τους περιουσία μέχρι την ενηλικίωσή τους⁸⁹.

Το γεγονός ότι, μετά το θάνατο του ενός συζύγου, οι περιουσίες των συζύγων αποτελούν ενιαίο σύνολο και επαφίεται στη διακριτική ευχέρεια του επιζώντος -στην

⁸⁹ Πολυγένης Κωνσταντίνος, «Πραγματεία περί προικός», Αθήνα 1924, σελ 45-46.

περίπτωση που παραμένει σε κατάσταση χηρείας- ο χωρισμός τους και η παροχή μεριδίου στα τέκνα, έχει οδηγήσει στην υποστήριξη της άποψης ότι με την Εκλογή εισάγεται σύστημα κοινοκτημοσύνης των συζύγων⁹⁰. Η άποψη αυτή πάντως σήμερα δεν είναι πλέον αποδεκτή⁹¹.

3.2.2.2. Η περίπτωση του άτεκνου γάμου

Αν από τον γάμο δεν γεννήθηκαν παιδιά, στην περίπτωση που προαποβιώσει η γυναίκα ο άνδρας παρακρατεί το $\frac{1}{4}$ του προικοϋποβόλου και αποδίδει τα υπόλοιπα $\frac{3}{4}$ στους εκ διαθήκης ή εξ αδιαθέτου κληρονόμους της γυναίκας⁹². Η επιζώσα σύζυγος λαμβάνει ολόκληρη την προίκα και επίσης ποσό ίσο με $\frac{1}{4}$ του προικοϋποβόλου από την υπόλοιπη περιουσία του ανδρός.

Στην περίπτωση που η γυναίκα είναι άπορη εκ των πραγμάτων δεν γίνεται να γίνει λόγος για προίκα και παρακράτηση από την άτεκνη χήρα του ενός τετάρτου. Η εκλογή ορίζει ότι σ' αυτή την περίπτωση, και αν δεν υπάρχει διαθήκη του συζύγου, η τελευταία λαμβάνει το $\frac{1}{4}$ της περιουσίας του, αλλά μέχρι του μέτρου που δεν υπερβαίνει τις δέκα λίβρες χρυσού. Η υπόλοιπη περιουσία περιέρχεται στους εξ αδιαθέτου κληρονόμους και εφόσον δεν υπάρχουν, στο δημόσιο⁹³.

3.2.3. Λύση του γάμου με διαζύγιο

Η «Εκλογή» δεν περιλαμβάνει διατάξεις για την τύχη της προίκας σε περίπτωση λύσης του γάμου με διαζύγιο. Συνεπώς, εξακολουθούν να ισχύουν οι αντίστοιχες ρυθμίσεις του Ιουστινιάνειου δικαίου. Σε σχέση μ' αυτό η Εκλογή διαφοροποιείται στην περίπτωση της μοιχείας. Σε αντίθεση με το προϊσχύσαν δίκαιο,

⁹⁰ Ιδίου, ο.π., σελ 41.

⁹¹ Τρωιάνος Ν. Σπύρος, «Εισηγήσεις Βυζαντινού Δικαίου», εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2014, σελ.110.

⁹² Ο επιζών σύζυγος κατά το δίκαιο της εκλογής δεν καλείται στην εξ αδιαθέτου κληρονομική διαδοχή της συζύγου ενώ η σύζυγος καλείται στην τελευταία τάξη (ύστερα από κατιόντες, γονείς, πάππο- μάμη αμφιθαλή και ετεροθαλή αδέρφια) μαζί με το δημόσιο. Τρωιάνος Ν. Σπύρος, «Εισηγήσεις Βυζαντινού Δικαίου», ό.π. σελ. 138.

⁹³ Πολυγένης Κωνσταντίνος, «Πραγματεία περί προικός», Αθήνα 1924, σελ .50.

η μοιχαλίδα γυναίκα δικαιούται να αναλάβει την περιουσία την οποία εισήγαγε στον συζυγικό οίκο.

Στην περίπτωση του άγραφου γάμου, αν δεν υπάρχουν παιδιά και ο άνδρας εκδιώξει την γυναίκα του χωρίς εύλογη αιτία, υποχρεούται να της επιστρέψει την προίκα της καθώς και να της παραχωρήσει και το ¼ και της δικής του περιουσίας⁹⁴.

3.3. «ΜΕΤΑΒΑΤΙΚΕΣ» ΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΗΝ «ΕΚΛΟΓΗ» ΣΤΗ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ ΤΩΝ ΜΑΚΕΔΟΝΩΝ

Το δίκαιο της «Εκλογής» αναφορικά με την προίκα ίσχυσε στη Βυζαντινή αυτοκρατορία μέχρι την άνοδο στο θρόνο του Βασιλείου του Α΄ του Μακεδόνα το 867 μ.Χ. Στο μεταξύ εισήχθησαν μόνο κάποιες επιμέρους τροποποιήσεις.

Η πρώτη από αυτές εισήχθη από τον αυτοκράτορα Λέοντα τον Ε΄ και τον γιο του Κωνσταντίνο. Γύρω στο 780 μΧ εξέδωσαν μία Νεαρά που αφορούσε τα ζευγάρια που κατά καταστρατήγηση του νόμου προέβαιναν σε συναινετική λύση του γάμου. Με διάταξη της «Εκλογής» είχε καταργηθεί νεαρά του αυτοκράτορα Ιουστίνου του Β΄ (565-578) που προέβλεπε την συναινετική λύση του γάμου. Κάποιοι λοιπόν σύζυγοι, λόγω αμοιβαίας αποστροφής, κατέφευγαν στο εξής τέχνασμα. Βάπτιζαν οι ίδιοι τα παιδιά τους ώστε να θεωρούνται πνευματικά συγγενείς μεταξύ τους και να βασίσουν την ακύρωση του γάμου τους στην πνευματική συγγένεια βάσει διάταξης της συνόδου του Τρούλου⁹⁵. Με τη Νεαρά αυτή επιβλήθηκαν ποινές στους συζύγους που προέβαιναν σε αυτή την ενέργεια οι οποίες στην συνέχεια επεκτάθηκαν γενικά σε

⁹⁴ Ιδίου, ο.π., σελ. 50.

⁹⁵ Η Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος ή Σύνοδος του Τρούλου, συγκλήθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 680-681 μΧ. επί Ιουστινιανού Β΄ στην αίθουσα του Τρούλου των ανακτόρων. Ονομάστηκε Πενθέκτη επειδή συμπλήρωσε στον τομέα του εκκλησιαστικού δικαίου το κενό των δύο προηγούμενων οικουμενικών συνόδων της Πέμπτης και της Έκτης. Δεν ασχολήθηκε με δογματικά ζητήματα αλλά άσκησε μόνο εκκλησιαστική νομοθετική εξουσία. Σε αρκετούς από τους 102 κανόνες που θέσπισε βρίσκουμε την επανάληψη ρυθμίσεων που περιείχαν οι ιουστινιάνειες διατάξεις. Αποτελούν δηλαδή πρακτικά την επικύρωση αυτοκρατορικών νόμων. Δεδομένου ότι την εποχή αυτή το Βυζαντινό κράτος είχε συρρικνωθεί αρκετά, η θέσπιση εκκλησιαστικών κανόνων ήταν ένας τρόπος εφαρμογής της νομοθεσίας και σε εδάφη που δεν ανήκαν πια στην Βυζαντινή επικράτεια.

Τρωιάνος Σ. – Βελισσαροπούλου-Καράκωστα Ι., «Ιστορία του Δικαίου», εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2010, σελ. 179.

όποιον σύζυγο διέλυε αυθαίρετα τον γάμο. Ειδικότερα, αν υπεύθυνος για την διάλυση του γάμου ήταν ο άνδρας, η γυναίκα λάμβανε και την προίκα και την προγαμιαία δωρεά. Η κυριότητα της περιουσίας του περιερχόταν στα παιδιά με εξαίρεση το 1/3, του οποίου την χρήση διατηρούσε ο πατέρας για την συντήρησή του. Αν η γυναίκα δεν ξαναπαντρευόταν, τότε διατηρούσε την χρήση της περιουσίας του συζύγου μέχρι το θάνατό της, οπότε και τα παιδιά κληρονομούσαν την περιουσία αυτή ως πατρική. Αν ξαναπαντρευόταν μετά την παρέλευση δωδεκαμήνου, τότε έπαιρνε την προίκα της και την προγαμιαία δωρεά και η υπόλοιπη περιουσία περιερχόταν στα παιδιά κατά τα $\frac{3}{4}$ όπως ήδη αναφέρθηκε. Αν δεν υπήρχαν παιδιά, η Νεαρά διακρίνει την περίπτωση κατά την οποία τα παιδιά απεβίωσαν και την περίπτωση που ο γάμος υπήρξε εξ αρχής άτεκνος. Σε περίπτωση που το παιδί απεβίωσε, ο πατέρας που διέλυσε αυθαίρετα τον γάμο δεν δικαιούται μερίδιο από την κληρονομιά του. Αν δεν γεννήθηκαν καθόλου τέκνα ή αν απεβίωσαν πριν την αυθαίρετη διάλυση του γάμου, τότε η γυναίκα λαμβάνει την προίκα, την προγαμιαία δωρεά και τον εξ απαιδίας κάσο τον οποίο θα ελάμβανε σε περίπτωση θανάτου του συζύγου. Οι ίδιες κυρώσεις επιφυλάσσονται και για την γυναίκα αν αυτή ήταν υπεύθυνη για την διάλυση του γάμου. Αναφέρεται όμως και άλλη Νεαρά αγνώστου αυτοκράτορα, βάσει της οποίας επιτρέπεται η συναινετική λύση του γάμου χωρίς ποινές για τους συζύγους.

Επιπλέον κατά άλλη Νεαρά, αγνώστου επίσης αυτοκράτορα, εισήχθησαν μεταβολές στην περίπτωση που ο επιζών σύζυγος προβαίνει σε δεύτερο γάμο ενώ υπάρχουν τέκνα από τον πρώτο γάμο. Αν επιζώσα είναι η γυναίκα, τότε λαμβάνει το μισό της προίκας και του υποβόλου κατά κυριότητα, το υπόλοιπο δε μισό περιέρχεται στα παιδιά. Αν αποβιώσει η γυναίκα, ο άνδρας που συνάπτει δεύτερο γάμο χάνει την κυριότητα και τη χρήση της προίκας και του υποβόλου και λαμβάνει μόνο το 1/3 του υποβόλου.

Κατά τα λοιπά, με ελάχιστες ίσως ακόμα εξαιρέσεις, οι σχετικές διατάξεις της «Εκλογής» εξακολούθησαν να ισχύουν μέχρι την άνοδο της δυναστείας των Μακεδόνων⁹⁶.

⁹⁶ Πολυγένης Κωνσταντίνος, «Πραγματεία περί προικός», Αθήνα, 1924, σελ 51-53

3.4. Η ΠΡΟΙΚΑ ΣΤΙΣ ΝΕΑΡΕΣ ΤΟΥ ΛΕΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΣΟΦΟΥ

Σταθμό επίσης στην ιστορία του Βυζαντινού δικαίου αποτέλεσαν τα νομοθετήματα των Μακεδόνων αυτοκρατόρων οι οποίοι ανταποκρίθηκαν στην ανάγκη για μία νέα κωδικοποίηση του δικαίου. Η προσπάθεια ξεκίνησε από τον Βασίλειο τον Α΄ με ένα κωδικοποιητικό έργο που ονομάστηκε «Εισαγωγή» (ή Επαναγωγή κατά παλαιότερη ορολογία). Σημαντικό επίσης νομοθέτημα των Μακεδόνων αποτελεί και ο «Πρόχειρος Νόμος». Κατά μία άποψη αυτός προηγήθηκε της Εισαγωγής κατά άλλη άποψη εκδόθηκε από τον Λέοντα αργότερα, μάλλον το 907 μ. Χ. Η σύνταξη της «Εισαγωγής» προπαρασκευάστηκε με τη συγκέντρωση της νομοθετικής ύλης και την απαλλαγή της από όσα στοιχεία κρίθηκαν περιττά. Οι εναπομείνουσες διατάξεις κατανεμήθηκαν σε σαράντα ενότητες και αποτέλεσαν ένα κωδικοποιητικό έργο σε σαράντα βιβλία το οποίο όμως δεν έχει διασωθεί παρά σε ελάχιστα αποσπάσματα. Η προσπάθεια συνεχίστηκε από το γιο του Βασιλείου, τον Λέοντα τον Σοφό (886-912 μΧ). Από τις πρώτες ενέργειές του (Αύγουστος 888-Αύγουστος 889), υπήρξε η αναθεώρηση του κωδικοποιητικού έργου του πατέρα του. Η ύλη στο νέο κείμενο κατανεμήθηκε σε εξήντα βιβλία στα οποία αργότερα δόθηκε η ονομασία Βασιλικά.

Γενικά κύρια πηγή του νομοθετικού έργου των Μακεδόνων ήταν η Ιουστινιάνεια νομοθεσία και στόχος η απομάκρυνση από το δίκαιο της «Εκλογής» για το οποίο δεν έτρεφαν καμία εκτίμηση. Όμως, αυτό ήταν ριζωμένο στη λαϊκή συνείδηση και εφαρμοζόταν παρά τις αντίθετες νομοθετικές ρυθμίσεις⁹⁷. Έτσι, παράλληλα προς την εκπόνηση των Βασιλικών και για την αντιμετώπιση των προβλημάτων που προέκυπταν από αυτήν, ο Λέων ο Σοφός εξέδωσε πολλές Νεαρές εκ των οποίων σώζεται μία συλλογή με 113 Νεαρές⁹⁸. Κατά την κρατούσα άποψη μάλιστα έχουν συνταχθεί από τον ίδιο⁹⁹. Από αυτές, οι Νεαρές 20, 21, 22, 85 και 32 περιέχουν διατάξεις για την προίκα στις οποίες θα αναφερθούμε στην παρούσα ενότητα. Μάλιστα είναι εμφανής η προσπάθεια συμβιβασμού του θετικού δικαίου με τα επικρατούντα έθιμα.

⁹⁷ Πολυγένης Κωνσταντίνος, «Πραγματεία περί προικός», Αθήνα, 1924, σελ 60.

⁹⁸ Τρωιάνος Ν. Σπύρος, «Εισηγήσεις Βυζαντινού Δικαίου», εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2014, σελ. 33.

⁹⁹ Τρωιάνος Ν Σπύρος, «Οι Νεαρές του Λέοντος του ΣΤ΄ του Σοφού», εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2007, σελ. 25.

3.4.1. Νεαρά 20

Η συγκεκριμένη Νεαρά, στην οποία ρυθμίζεται η τύχη της προίκας σε περίπτωση λύσης του γάμου λόγω θανάτου του ενός συζύγου, δίνει περισσότερο την εντύπωση μιας πραγματείας γύρω από τη σκοπιμότητα της ρύθμισης παρά μίας διάταξης με σαφές κανονιστικό περιεχόμενο¹⁰⁰. Ο αυτοκράτορας, μιλώντας για «παλαιότερους νόμους» αναφέρεται στην ιουστινιάνεια νομοθεσία λέγοντας ότι ορθά είχε επιβάλλει ισότητα στις γαμήλιες εισφορές των συζύγων (Νεαρά 97.1, ανωτέρω υπό 3.1) και ότι ορθά όριζε την τύχη των περιουσιακών εισφορών των συζύγων σε περίπτωση λύσης του γάμου λόγω θανάτου του ενός (επίσης ανωτέρω υπό 3.1). Στη συνέχεια, αναφερόμενος στις διατάξεις της «Εκλογής» για την ανισότητα προίκας και υποβόλου και για την τύχη των γαμήλιων εισφορών των συζύγων σε περίπτωση λύσης του άτεκνου γάμου λόγω θανάτου (ανωτέρω υπό 3.2.2.2.) ασκεί δριμεία κριτική στους συντάκτες της για την δυσμενέστερη θέση στην οποία βρίσκεται ο άνδρας, ο οποίος στερείται εν τέλει και τη σύζυγο και μέρος της περιουσίας του. Τονίζει ότι «κακώς ποιούντες» οι νομοθέτες προέβησαν στις εν λόγω ρυθμίσεις, μιλάει για αδικία και ανομία και αναφέρει ότι πρέπει να «αποβληθούν από την έννομη τάξη όσοι νόμοι κατά άθλιο τρόπο» θεσπίζουν τα αντίθετα από τις διατάξεις των αρχαίων νόμων, ήτοι της ιουστινιάνειας νομοθεσίας.

Όμως, όπως προκύπτει από το κείμενο της Νεαράς, οι σχετικές διατάξεις της «Εκλογής» είναι παγιωμένες στην σκέψη του λαού. Εξακολουθούν να εφαρμόζονται παρά την αντίθετη ρύθμιση που εισήχθη από τον Βασίλειο τον Α΄ στην «Εισαγωγή»¹⁰¹. Τέλος, ο Λέων καταλήγει στην εισαγόμενη από αυτόν ρύθμιση. Ορίζει να παραμείνει σε ισχύ η ανισότητα των γαμήλιων εισφορών και να είναι η προίκα μεγαλύτερη από το υπόβολο αφού έτσι έχει επικρατήσει. Στην περίπτωση που δεν υπάρχουν παιδιά και ο γάμος λυθεί λόγω θανάτου του ανδρός, αν δεν ορίζεται κάτι άλλο σε συμφωνία μεταξύ των συζύγων, η Νεαρά 20 ορίζει, η γυναίκα να λαμβάνει την προίκα και το υπόβολο και τίποτα άλλο εκτός από αυτά. Αν πεθάνει η γυναίκα, τότε οι κληρονόμοι της να λαμβάνουν μόνο την προίκα και ο άνδρας να μην στερείται την περιουσία του υποχρεούμενος να παράσχει το υπόβολο.

¹⁰⁰ Ιδίου, ο. π., σελ. 25.

¹⁰¹ Ιδίου, ο. π. σελ. 96.

3.4.2. Νεαρά 21

Αναφέρθηκε ανωτέρω (υπό 3.1) διάταξη του ιουστινιάνειου κώδικα αναφορικά με την υποχρέωση του πατέρα να συστήσει προίκα ή προγαμιαία δωρεά υπέρ της θυγατέρας του ή του γιου του αντίστοιχα. Σύμφωνα με τη διάταξη αυτή αν ο πατέρας υποσχεθεί ότι δίνει προίκα υπέρ της θυγατέρας του ή προγαμιαία δωρεά υπέρ του γιου του θεωρείται ότι προβαίνει σ' αυτές τις παροχές από τη δική του περιουσία. Αν όμως προβεί στην εν λόγω υπόσχεση δηλώνοντας ότι συστήνει προίκα (ή προγαμιαία δωρεά) τόσο από τη δική του περιουσία όσο και από την περιουσία του παιδιού, τότε, αν είναι εντελώς άπορος, εκπληρώνει την υπόσχεσή του από την περιουσία του παιδιού. Αν όμως έχει επαρκή περιουσία υποχρεούται να καταβάλει όλο το ποσό από τη δική του περιουσία. Η ίδια ρύθμιση περιελήφθη και στην «Εισαγωγή» και στα «Βασιλικά». Ο Λέοντας όμως, στην Νεαρά 21 αναφέρει ότι βρίσκει αυτή τη ρύθμιση άδικη. Δεν ήταν δίκαιο κατά την κρίση του να εκπληρώσει μόνο το παιδί την υπόσχεση όσο μεγάλη κι αν είναι η απορία του πατέρα ούτε αν ο πατέρας είναι εύπορος να αποκλείεται το παιδί ακόμα κι αν διαθέτει περιουσία. Πρέπει λοιπόν, κατά τη ρύθμιση του Λέοντος, ο γονέας να καταβάλει μόνο από τη δική του περιουσία αν έτσι υποσχέθηκε. Αν όμως υποσχέθηκε την καταβολή και από την περιουσία του παιδιού πρέπει η γαμήλια παροχή να καταβληθεί από την περιουσία και των δύο κατά το ποσοστό που ορίστηκε για το κάθε μέρος. Αν δεν ορίστηκε τέτοιο ποσοστό το παιδί και ο πατέρας οφείλουν να εκπληρώσουν την παροχή ενεχόμενοι κατά το ήμισυ ο καθένας. Η διάταξη αυτή του Λέοντος αποτελεί αποδοχή εθιμικού δικαίου το οποίο είχε τροποποιήσει την διάταξη του Ιουστινιανού¹⁰².

¹⁰² Μαριδάκης Γεώργιος, «Το Αστικόν Δίκαιον εν ταις Νεαραίς των Βυζαντινών Αυτοκρατορικών», εκδ. Γ. Ι. Βασιλείου, Αθήνα 1922, σελ.153.

3.4.3. Νεαρές 22 και 85

Οι νεαρές 22 και 85 αφορούν το μερίδιο του επιζώντος συζύγου που δεν συνάπτει νέο γάμο ενώ από τον γάμο έχουν γεννηθεί παιδιά.

Σύμφωνα με την Νεαρά 22, η χήρα που έχει παιδιά και δεν συνάψει νέο γάμο λαμβάνει από την περιουσία του συζύγου της μερίδιο ίσο με το μερίδιο ενός από τα παιδιά. Το μερίδιο αυτό υπολογίζεται με βάση όλη την περιουσία του αποβιώσαντος συζύγου και όχι μόνο βάσει της αξίας του υποβόλου ή της εκτός υποβόλου υπόλοιπης περιουσίας όπως ίσχυε παλιότερα. Έτσι ο Λέοντας, όπως ο ίδιος αναφέρει, προσδίδει ισχύ νόμου σε ένα ήδη επικρατούν έθιμο. Το μερίδιο πάντως αυτό της συζύγου πρέπει να καλύπτει την αξία του υποβόλου έστω και σε βάρος των μεριδίων των παιδιών.

Σύμφωνα με την Νεαρά 85 ο άνδρας που μετά τον θάνατο της συζύγου του δεν συνάπτει νέο γάμο θα λάβει από την περιουσία της γυναίκας του (προίκα, υπόβολο και εξώπροικα) μερίδιο ίσο με το κληρονομικό μερίδιο τέκνου το οποίο όμως δεν θα υπερβαίνει την αξία του υποβόλου. Αν το μερίδιο είναι μικρότερο, τότε θα κρατήσει το υπόβολο¹⁰³. Η λογική είναι ο άνδρας ούτε να κερδίζει κάτι, ούτε να ζημιώνεται.

3.4.4. Νεαρά 32

Με τη Νεαρά 32 ορίζεται ότι η προίκα της μοιχαλίδας περιέρχεται στον σύζυγο ως ικανοποίηση για την προσβολή που υπέστη.

¹⁰³ Τρωιάνος Ν. Σπύρος, «Εισηγήσεις Βυζαντινού Δικαίου», εκδόσεις Ηρόδοτος, Αθήνα 2014, σελ.115

3.5. Η «ΕΞΑΒΙΒΛΟΣ» ΤΟΥ ΑΡΜΕΝΟΠΟΥΛΟΥ

Η παρακμή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, που οδήγησε και στην πρώτη άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους σταυροφόρους το 1204, δεν άφησε ανεπηρέαστη και τη νομική επιστήμη. Η συρρίκνωση και ο εδαφικός κατακερματισμός της αυτοκρατορίας καθώς και οι εσωτερικοί διχασμοί είχαν άμεσες οικονομικές επιπτώσεις οι οποίες με τη σειρά τους επηρέασαν όλες τις εκδηλώσεις της κοινωνικής ζωής, επομένως και το δίκαιο. Οι παράγοντες αυτοί εξακολούθησαν και μετά την επανάκτηση της Βασιλεύουσας το 1261. Η νομική επιστήμη την τελευταία περίοδο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας κάθε άλλο παρά ανθεί. Χαρακτηριστικό είναι ότι τα νομικά κείμενα σπανίζουν.

Ως απάντηση στην ανάγκη ύπαρξης νομικών εγγχειριδίων, την περίοδο αυτή εμφανίζονται συλλεκτικά έργα των νομικών της εποχής. Το σημαντικότερο από αυτά αποτελεί το έργο «Πρόχειρον Νόμων ή Εξάβιβλος» του κριτή της Θεσσαλονίκης Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου¹⁰⁴. Ο Αρμενόπουλος επιχειρεί να καταγράψει το ισχύον δίκαιο χρησιμοποιώντας ως πηγές βασικά νομοθετήματα του βυζαντινού δικαίου (ο ίδιος στην «Προθεωρία» -εισαγωγή του έργου του, μεταξύ άλλων αναφέρει τον «Πρόχειρο Νόμο», τα «Βασιλικά» και τις Νεαρές των αυτοκρατόρων) αλλά και την Πείρα (κατωτέρω υπό 3.6), «συλλογή νομολογίας» του 11^{ου} αιώνα. Σημαντική καινοτομία του έργου του Αρμενόπουλου αποτελεί ο τρόπος κατατάξεως της ύλης. Απομακρυνόμενος από την παράδοση (Ιουστινιάνεια νομοθεσία, Βασιλικά) όπου επικρατεί η κατά θεσμούς αναγραφή της ύλης σε πρώτο στάδιο, ενώ σε δεύτερο στάδιο η εξειδίκευση των ρυθμίσεων, ο Αρμενόπουλος στην «Εξάβιβλο» εισάγει την πενταμερή διάκριση του αστικού δικαίου όπως την γνωρίζουμε και σήμερα. Τα πέντε πρώτα βιβλία περιέχουν διατάξεις που αντιστοιχούν στις γενικές αρχές, στο

¹⁰⁴ Οι κριτές ήταν δικαστές της ύστερης βυζαντινής περιόδου. Το 1329 ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος ο Γ' καθιέρωσε τον θεσμό των «καθολικών κριτών των Ρωμαίων» με έδρα την Κωνσταντινούπολη. Στην συνέχεια ο θεσμός των «καθολικών κριτών» επεκτάθηκε και στις επαρχίες χωρίς τον προσδιορισμό «των Ρωμαίων» στον τίτλο των τοπικών κριτών. Ο θεσμός διατηρήθηκε μέχρι την Άλωση. Βλ. Τρωιάνος Σ. – Βελισσαροπούλου-Καράκωστα Ι., «Ιστορία του Δικαίου», εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2010, σελ. 220. Βλ. επίσης σελ. 167-168.

εμπράγματο, στο ενοχικό, στο οικογενειακό και στο κληρονομικό δίκαιο αντίστοιχα. Το έκτο βιβλίο περιέχει διατάξεις ποινικού δικαίου¹⁰⁵.

Διατάξεις για την προίκα περιέχονται στο τέταρτο βιβλίο που τιτλοφορείται «Περί μνηστείας και γάμων» και ιδιαίτερα στον δέκατο και στον ενδέκατο τίτλο, «περί δικαίου προικός» και «περί εκνικήσεως της προικός και των βαρών αυτής» αντίστοιχα. Επίσης οι τίτλοι δωδέκατος και δέκατος τρίτος περιέχουν διατάξεις για τα εξώπροικα και το υπόβολο.

Οι σχετικές με την προίκα διατάξεις της «Εξαβίβλου» κατά βάση ανάγονται στο Ιουστινιάνειο δίκαιο με τις τροποποιήσεις που αυτό υπέστη με την νομοθεσία του Λέοντος του Σοφού όπως ανωτέρω αναφέρθηκε. Εξάλλου, οι μεταγενέστεροι αυτοκράτορες σχεδόν καμία μεταβολή δεν εισήγαγαν στη ρύθμιση του θεσμού της προίκας¹⁰⁶.

Αξίζει ωστόσο στο σημείο αυτό να αναφερθούμε στην ενσωμάτωση στην «Εξαβίβλο» μίας μεταγενέστερης της εποχής του Λέοντος νομοθετημένης γαμήλιας παροχής. Πρόκειται για το «θεώρητρον» που δινόταν στην γυναίκα «δια την τιμήν της παρθενίας» (Εξαβιβλος 4.13.3) και αντιστοιχούσε στο 1/12 της προίκας. Ως όρος συναντάται στις Βυζαντινές πηγές πρώτη φορά σε μία Νεαρά του Κωνσταντίνου του Πορφυρογέννητου, η οποία χρονολογείται μεταξύ του 945 και 959, όμως πρόκειται για θεσμό εθιμικής αρχαιοελληνικής προέλευσης. Στην Νεαρά αυτή εξάλλου ο θεσμός αυτός δεν εμφανίζεται ως μία καινοτομία του νομοθέτη αλλά ως μία ήδη γνωστή πρακτική γι' αυτό και δεν συναντάται και ορισμός της έννοιας. Μάλιστα στην Πείρα αναφέρονται αρκετές διαφορές με επίδικο το «θεώρητρον»¹⁰⁷.

Η «Εξαβίβλος του Αρμενόπουλου» ουσιαστικά αποτελεί και το τελευταίο βυζαντινό νομοθετικό έργο. Απέκτησε ιδιαίτερη σημασία με την χρησιμοποίησή της σε ευρύτατη κλίμακα κυρίως από τα εκκλησιαστικά δικαστήρια κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας. Με διάταγμα της Αντιβασιλείας το 1835 οι διατάξεις της ίσχυσαν ως

¹⁰⁵ Αρμενόπουλος Κωνσταντίνος, «Πρόχειρον Νόμων ή Εξαβίβλος», επιμ. Κωνσταντίνος Γ. Πιτσάκης, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα 1971, σελ. μγ'

¹⁰⁶ Πολυγένης Κωνσταντίνος, «Πραγματεία περί προικός», Αθήνα 1924, σελ 62.

¹⁰⁷ Perentidis Stavros « Pratiques de mariage et nuances de continuité dans le monde grec », Publications de l' université Paul-Valéry Montpellier III, 2002 σελ. 58-59.

επίσημο αστικό δίκαιο του νεοσύστατου κράτους. Έτσι, ουσιαστικά τα δικαστήρια μέσω αυτής έφθαναν σε εφαρμογή της Ιουστινιάνειας νομοθεσίας¹⁰⁸.

3.6. Η «ΠΕΙΡΑ»

Ενώ αναμφισβήτητα διαθέτουμε αρκετά κανονιστικά κείμενα για τη μελέτη της Βυζαντινής νομοθεσίας, για την εφαρμογή της από τα δικαστήρια διαθέτουμε μία πηγή μοναδική στο είδος της. Πρόκειται για την «Πείρα», μία συλλογή που καταρτίστηκε στην Κωνσταντινούπολη γύρω στα 1040-1050 στην οποία διασώζονται με τη μορφή αποσπασμάτων γνωμοδοτήσεις νομομαθών ή δικανικές κρίσεις, στις οποίες περιλαμβάνεται το αιτιολογικό της απόφασης ή γίνεται αναφορά σε διατάξεις νόμων που τη στηρίζουν. Η Πείρα αποτελεί την μοναδική μαρτυρία γύρω από την δικαστική πρακτική στο Βυζάντιο. Συγκεκριμένα τα αποσπάσματα που περιέχει αναφέρονται κυρίως στην δραστηριότητα του ανώτερου δικαστή του Ιπποδρόμου, Ευσταθίου του Ρωμαίου. Συντάκτης της συλλογής υπήρξε κάποιος δικαστής μέλος του ίδιου δικαστηρίου. Στόχος της προσπάθειας του συντάκτη ήταν η συλλογή να αποτελέσει ένα είδος βοηθήματος προς τους νεότερους δικαστές του Ιπποδρόμου¹⁰⁹.

Αναφορές που σχετίζονται με τις γαμήλιες παροχές προίκα, εξώπροικα, υπόβολον, θεώρητρον περιέχει αρκετές η Πείρα (στις γαμήλιες παροχές και γενικά σε «περί γυναικών» θέματα αναφέρονται ο εικοστός τέταρτος και εικοστός πέμπτος τίτλος) ενδεικτικό του ότι αποτέλεσαν συχνά αντικείμενο διενέξεων και αμφισβητήσεων. Εντελώς ενδεικτικά αναφέρονται κάποιες από αυτές: Το δικαστήριο έκρινε ότι η γυναίκα μπορεί να διαθέτει ελεύθερα την εξώπροικη περιουσία της (Π 24.11), ότι και η γυναίκα που ξαναπαντρεύτηκε πριν την πάροδο του πένθιμου χρόνου δικαιούται να κρατήσει το θεώρητρον (Π 25.47), ότι το υπόβολο επαυξάνεται ανάλογα με την επαύξηση της προίκας (Π 25.52, Π25.35), επίσης ότι το υπόβολο ανέρχεται στο ήμισυ της προίκας (Π 25, 19).

¹⁰⁸ Τρωιάνος Σ. – Βελισσαροπούλου-Καράκωστα Ι., «Ιστορία του Δικαίου», εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2010, σελ. 169.

¹⁰⁹ Beaucamp Joelle, «Κανόνες και πρακτικές στο Βυζάντιο τον 11^ο αιώνα», στο «Οικογένεια και Περιουσία στην Ελλάδα και την Κύπρο», επιμ. Colette Piault, εκδ. Εστία, Αθήνα 1994, σελ. 222-223.

Οι διαφορές που περιέχονται στην Πείρα παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθ' ότι αναδεικνύουν και τη σημασία που είχε στην καθημερινότητα της εποχής η διευθέτηση των περιουσιακών σχέσεων του γάμου.

3.7.ΠΡΟΙΚΑ ΚΑΙ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΚΗ ΣΥΝΕΙΣΦΟΡΑ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΔΙΚΑΙΟ

Με την προίκα συνδέεται και ο θεσμός της κληρονομικής συνεισφοράς, σύμφωνα με τον οποίο υποβάλλεται σε συνεισφορά μεταξύ των κληρονόμων κάθε περιουσιακό στοιχείο που ο κληρονομούμενος όσο ζούσε είχε παράσχει από χαριστική αιτία στον εν συνεχεία κληρονόμο του. Το ζήτημα κυρίως ανακύπτει στην εξ' αδιαθέτου κληρονομική διαδοχή μιας και στην εκ διαθήκης κατά βάση πρέπει να γίνει σεβαστή η ελευθερία του διαθέτη για διάθεση της περιουσίας του. Επειδή η προίκα αποτελεί ουσιαστικά μετακίνηση της οικογενειακής περιουσίας σε μία άλλη οικογένεια, καθίσταται αναγκαία η προστασία των υπόλοιπων παιδιών της οικογένειας και η δίκαιη μεταχείρισή τους στην εν ζωή ή αιτία θανάτου διάθεση της περιουσίας από τους γονείς. Με αυτή τη λογική, κατά την αρχαιοελληνική αντίληψη η προίκα αντιστοιχούσε στο κληρονομικό μερίδιο της κόρης. Έτσι, όπως αναφέρθηκε, η επίπροικος Αθηναία αποξενωνόταν από την πατρική κληρονομιά. Στη Γόρτυνα η προίκα αντιστοιχούσε στο κληρονομικό μερίδιο και μόνο αν δεν είχε δοθεί προίκα κληρονομούσε η θυγατέρα.

Στο Βυζάντιο την εποχή του Ιουστινιανού ισχύει ο θεσμός της κληρονομικής συνεισφοράς και μάλιστα ο εν λόγω αυτοκράτορας με τη Νεαρά 18.6 επέκτεινε την εφαρμογή του και στην εκ διαθήκης κληρονομική διαδοχή με την επιφύλαξη όμως αντίθετης διάταξης του διαθέτη. Η «Εκλογή» περιόρισε την συνεισφορά μόνο στην περίπτωση δωρεάς προς κατιόντα για την αγορά δημοσίου ή εκκλησιαστικού αξιώματος. Οι Μακεδόνες επανέφεραν σε πλήρη ισχύ τις σχετικές με τη συνεισφορά ιουστινιάνειες διατάξεις¹¹⁰. Αργότερα, ο αυτοκράτορας Ιωάννης Κομνηνός, ο εδρεύων στην Τραπεζούντα, (1282-1287) με Νεαρά (Νεαρά 50) όρισε ότι οι θυγατέρες που έχουν προικισθεί δεν δικαιούνται να συνεισφέρουν την προίκα τους και μ' αυτόν τον τρόπο να συμμετέχουν στην κληρονομιά του πατέρα τους, που

¹¹⁰ Τρωιάνος Ν. Σπύρος, «Εισηγήσεις Βυζαντινού Δικαίου», εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2014, σελ. 140.

απεβίωσε χωρίς διαθήκη, εκτός κι αν είναι οι μόνες κληρονόμοι¹¹¹. Η Νεαρά αυτή πάντως, δεν περιλαμβάνεται στον Αρμενόπουλο ο οποίος αναφέρει ότι η προικισθείσα θυγατέρα δικαιούται, αφού συνεισφέρει την προίκα της, να συμμετάσχει στην κληρονομική διαδοχή ακόμα κι αν είχε συμφωνήσει με τον πατέρα ότι η προίκα αποτελεί και το κληρονομικό της μερίδιο (Εξάβιβλος .5.8.23).

Στην πράξη πάντως, άσχετα με την εκάστοτε νομοθετική ρύθμιση, στη λαϊκή συνείδηση η προίκα αντιστοιχεί στο κληρονομικό μερίδιο της κόρης και ως εκ τούτου δεν συνεισφέρεται¹¹².

¹¹¹ Μαριδάκης Γεώργιος , «Το Αστικόν Δίκαιον εν ταις Νεαραίς των Βυζαντινών Αυτοκρατόρων», εκδ. Γ. Ι. Βασιλείου, Αθήνα, 1922, σελ.287

¹¹² Τρωιάνος Ν. Σπύρος, «Εισηγήσεις Βυζαντινού Δικαίου», εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2014, σελ.140.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

ΠΡΟΙΚΟΔΟΤΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

4.1. Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΕΘΙΜΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ

Κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κατάκτησης οι Έλληνες διαμόρφωσαν ένα καθαρά εθνικό εθιμικό σύστημα δικαίου βαθιά συνδεδεμένο με τη ζωή και τις συνθήκες του λαού. Η δημιουργία του συνδέεται στενά με την ακμή των ελληνικών κοινοτήτων κατά τους δύο κυρίως τελευταίους αιώνες της τουρκικής κυριαρχίας.

Οι Έλληνες συσπειρώνονται γύρω από την κοινότητα για να αντεπεξέλθουν στις συνθήκες ανασφάλειας που επιβάλλονται από τη σκληρή διοίκηση του κατακτητή. Εξάλλου, το διοικητικό και φορολογικό σύστημα που εφαρμόζουν οι Οθωμανοί επιβάλλει την ενίσχυση της συλλογικότητας. Οι υποτελείς κάθε κοινότητας αποτελούν ενιαία φορολογική μονάδα με συλλογική ευθύνη των μελών της για την καταβολή του φόρου. Αλληλέγγυα είναι επίσης η ευθύνη για την καταβολή προστίμου σε περίπτωση αδικήματος. Δημιουργείται έτσι μία πολύ στενή σχέση σύμπραξης και αλληλεγγύης των μελών της κοινότητας μέσα από την οποία δημιουργείται και η συλλογική συνείδηση για το τι είναι δίκαιο¹¹³.

Επιπλέον, η οθωμανική διοίκηση βαθμιαία άρχισε να παραχωρεί πολιτικά και οικονομικά προνόμια στις κοινότητες ως αντιστάθμισμα στις ήδη αυξημένες αρμοδιότητες του Οικουμενικού Πατριάρχη τις οποίες επιδιώκει και να αποδυναμώσει¹¹⁴. Μέσω των προνομίων αυτών αναγνωρίζεται και η αυτοδιοίκηση

¹¹³ Αυδή- Καλκάνη Ίρις, στο « Παρουσίαση της κατάστασης του δικαίου στην Ελλάδα» του Γκ. Γκάμπ. εκδ. Γκοβόστη, Αθήνα 2007, σελ. 37.

¹¹⁴ Ήδη από την αρχή της Οθωμανικής κατάκτησης η διοίκηση των Χριστιανών υπηκόων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας βασίστηκε στην πολιτική των προνομίων. Η πολιτική αυτή υπαγορεύτηκε από πολιτικούς λόγους, για την διευκόλυνση της διοίκησης, αλλά και από θρησκευτικούς λόγους. Ο ιερός νόμος του Ισλάμ προέβλεπε τη δυνατότητα παραχωρήσεως συνθήκης από τον μωαμεθανό

των κοινοτήτων στη λογική της διάσπασης της πολιτιστικής ενότητας των Ελλήνων¹¹⁵. Μέρος των προνομίων αυτών είναι και η απονομή της δικαιοσύνης που ανατίθεται στους δημογέροντες οι οποίοι αποτελούν και τα διοικητικά όργανα της κοινότητας.

Στο πλαίσιο των δικαιοδοτικών αρμοδιοτήτων που τους απονεμήθηκαν, τα όργανα της κοινότητας κρίνουν τις διαφορές με βάση τα τοπικά έθιμα τα οποία άλλοτε προσεγγίζουν διατάξεις του βυζαντινού δικαίου και άλλοτε όχι. Ορισμένα μάλιστα από αυτά τα τοπικά έθιμα καταγράφηκαν (π.χ. Νάξου, Μυκόνου, Σαντορίνης).

Έτσι, από τον 17^ο αιώνα μέχρι την επανάσταση ισχύουν παράλληλα το τουρκικό δίκαιο, που εφαρμόζεται από τα τουρκικά δικαστήρια, το βυζαντινό δίκαιο – κυρίως η Εξάβιβλος του Αρμενόπουλου-, που εφαρμόζεται από τα εκκλησιαστικά δικαστήρια¹¹⁶, και το εθιμικό δίκαιο όπως διαμορφώθηκε στο πλαίσιο των κοινοτήτων. Από την εποχή αυτή μάλιστα, τα δικαιοδοτικά όργανα των κοινοτήτων βαθμιαία κερδίζουν έδαφος σε σχέση με τα εκκλησιαστικά δικαστήρια που φαίνεται ότι έχουν γίνει στα λαϊκά στρώματα ασυμπαθή¹¹⁷. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την ιδιαίτερη άνθηση του εθιμικού δικαίου και ιδιαίτερα τον τελευταίο αιώνα της τουρκοκρατίας.

ηγεμόνα προς τους πνευματικούς εκπροσώπους των υποδουλωμένων απίστων . Σ’ αυτή τη λογική, λίγο μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης, ο Μωάμεθ ο Β΄, ο Πορθητής, μεταβίβασε στον πατριάρχη Γεννάδιο Σχολάριο σημαντικές εξουσίες. Τα σχετικά προνόμια του εξασφάλιζαν εκτός από πλήρη εκκλησιαστική εξουσία και πολλές πολιτικές δικαιοδοσίες, όπως, μεταξύ άλλων απόλυτη δικαιοδοσία στις γαμικές υποθέσεις και γενικά ευρεία δικαιοδοσία στις αστικές υποθέσεις μεταξύ χριστιανών.

¹¹⁵ Αυδή- Καλκάνη Ίρις, στο « Παρουσίαση της κατάστασης του δικαίου στην Ελλάδα» του Γκ.Γκάμπ. εκδ. Γκοβόστη, Αθήνα 2007, σελ. 37.

¹¹⁶ Τα εκκλησιαστικά δικαστήρια εφαρμόζουν επίσης και κάποιους νομοκάνονες του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα κυρίως του Μανουήλ Μαλαξού και του ιερομονάχου Ιακώβου τη λεγόμενη «Βακτηρία αρχιερέων».

¹¹⁷ Τρωιάνος Σ. – Βελισσαροπούλου- Καράκωστα Ι., «Ιστορία του Δικαίου», εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2010, σελ. 238.

4.2. Η ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΗ ΤΟΥ ΕΘΙΜΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Το εθιμικό αυτό δίκαιο μας είναι σήμερα γνωστό χάρη στις προσπάθειες περισυλλογής του στο πλαίσιο του νεοσύστατου ελληνικού κράτους. Ήδη από την Καποδιστριακή περίοδο, ψήφισμα του 1830 προβλέπει την αντιπαραβολή των γραπτών πολιτικών νόμων που περιέχονται στην Εξάβιβλο με τους άγραφους ακόμη νόμους, δηλαδή το λαϊκό δίκαιο του οποίου προγραμματίζεται η περισυλλογή με την αποστολή σχετικών εγκυκλίων¹¹⁸. Σημαντικό έργο στο εγχείρημα της καταγραφής του εθιμικού δικαίου επιτέλεσαν οι βαυαροί νομικοί, Γκέορκ Λούντβιχ Μάουρερ, μέλος της Αντιβασιλείας, υπεύθυνος μεταξύ άλλων και για θέματα δικαιοσύνης και ο σύμβουλος στο υπουργείο δικαιοσύνης Γκούσταβ Γκάμπ. Η λογική της αναζήτησης του λαϊκού δικαίου περιγράφεται από τον ιστορικό Τάσο Βουρνά στον πρόλογο ελληνικής έκδοσης της σχετικής μελέτης του Μάουρερ με τίτλο «Ο ελληνικός λαός» που πρωτοδημοσιεύτηκε στην Χαϊδελβέργη το 1835: «Το μεγαλύτερο μέρος της συγγραφής είναι αφιερωμένο στην έρευνα και την αποτύπωση των εσωτερικών δομών της κοινωνικής συμβίωσης του λαού, από τις οποίες αποδεικνύεται ότι οι Έλληνες σαν συμβιωτική κοινωνική μονάδα είχαν μία δική τους συνεκτική και νομοτελιακά καθορισμένη κοινωνική ζωή που δεν μπορούσε να αγνοηθεί στη θεσμοθεσία του νέου ελληνικού κράτους».

Για τη συγκέντρωση του σχετικού υλικού ο Μάουρερ στηρίχτηκε σε αξιόπιστες, όπως ο ίδιος αναφέρει, διηγήσεις¹¹⁹ και σε επίσημες πληροφορίες. Η συλλογή των επίσημων στοιχείων πραγματοποιήθηκε στη βάση ενός ερωτηματολογίου, συνταγμένου από τον υπουργό δικαιοσύνης Χριστόδουλο Κλονάρη, που απευθύνθηκε στα δικαστήρια και στις κοινότητες που περιλαμβάνονταν στο νέο ελληνικό κράτος.

¹¹⁸ Πανταζόπουλος Νικόλαος, στο « Παρουσίαση της κατάστασης του δικαίου στην Ελλάδα» του Γκ. Γκάμπ. εκδ. Γκοβόστη, Αθήνα 2007, σελ. 12.

¹¹⁹ Όπως πχ. για το δίκαιο της Χίου, η οποία πολύ αργότερα εντάχθηκε στο Ελληνικό κράτος.

4.3.ΟΙ ΕΘΙΜΙΚΟΙ ΔΙΚΑΙΟΥ ΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΡΟΙΚΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ ΟΠΩΣ ΚΑΤΑΓΡΑΦΟΝΤΑΙ ΑΠΟ ΤΟΝ Γ.Λ ΜΑΟΥΡΕΡ.

4.3.1. Προίκιση και κληρονομικό δικαίωμα - Κληρονομική Συνεισφορά

Αναφέρθηκε ήδη ανωτέρω η στενή σχέση των ρυθμίσεων της προίκας με αυτές της κληρονομικής διαδοχής αφού ουσιαστικά η προίκα αποτελεί εν ζωή μεταβίβαση μέρους της οικογενειακής περιουσίας. Στον Αρμενόπουλο προβλέπεται ότι όλοι οι κατιόντες κληρονομούν εξ ίσου (Εξάβιβλος .5.8.29). Προβλέπεται επίσης η δυνατότητα της προικισθείσας να συμμετέχει στην κληρονομική διαδοχή αφού συνεισφέρει την προίκα της στην κοινή κληρονομιαία περιουσία (Εξάβιβλος 5.8.31, 5.8.23). Στην πρακτική παρατηρείται ότι στις περισσότερες περιοχές στη λαϊκή συνείδηση η προίκα θεωρείται ως προκαταβολή του κληρονομικού μεριδίου, ως εκ τούτου η προικισθείσα δεν έχει κληρονομικό δικαίωμα και δεν προβλέπεται δυνατότητα συνεισφοράς.

Στις Κυκλάδες, αυτό ισχύει στη Μύκονο, στη Σαντορίνη, στη Σύρο, στη Νάξο, στη Σίφνο και στην Πάρο. Στην Άνδρο οι γιοι κληρονομούν την πατρική και οι κόρες την μητρική περιουσία και δεν υπάρχει υποχρέωση συνεισφοράς της προίκας στη κληρονομιά. Στην Αμοργό και στην Κέα επίσης τα κορίτσια κληρονομούν την μητέρα και τα αγόρια τον πατέρα αλλά οι προικισθείσες αποκλείονται από την κληρονομική διαδοχή. Το ίδιο συμβαίνει και στην Ίο όπου τα κορίτσια επιπλέον κληρονομούν μεγαλύτερο μερίδιο «ως το αδυνατότερον μέρος».

Στις περισσότερες περιοχές της Πελοποννήσου και της Αιτωλίας- Ακαρνανίας επίσης η προικισθείσα αποκλείεται από την κληρονομική διαδοχή, οπότε και δεν δικαιούται να συνεισφέρει την προίκα της. Αυτό συνηθίζεται στην Τρίπολη, στην Καρύταινα και στον Άγιο Πέτρο Αρκαδίας, στον Πύργο, στην Πάτρα και στα Καλάβρυτα, καθώς και στην Κορώνη, στην Ανδρίτσαινα, στη Μικρομάνη, στο Αμπελάκι και στο Νησί Μεσσηνίας (η σημερινή Μεσσήνη). Στην Αιτωλία – Ακαρνανία το ίδιο ισχύει στο Μεσολόγγι και στις περιοχές Κράββαρα και Απόκουρον. Αντίθετα στο Αιτωλικό, στην Γαστούνη και στο Αίγιο συνηθίζεται η συνεισφορά¹²⁰.

¹²⁰ Μάουρερ Γ.Λ., «Ο ελληνικός Λαός» εκδ.Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1976, σελ. 146-173.

Από την περιοχή της Μεσσηνίας ενδιαφέρον παρουσιάζει η περιοχή της Μεθώνης, όπου μέσα στην πόλη οι θυγατέρες κληρονομούν εξίσου με τους γιους και μπορούν να συνεισφέρουν την προίκα τους στην κοινή κληρονομιά. Στα χωριά όμως συνηθίζεται οι κόρες να λαμβάνουν μικρότερα μερίδια από τους γιους στην πατρική περιουσία. Μάλιστα, μετά τη συμπλήρωση του 15^{ου} έτους, οι γιοι θεωρούνται συγκάτοχοι της πατρικής περιουσίας μιας και συνεργάζονται για την επαύξησή της. Οι γιοι και ο πατέρας μπορούν να διαθέτουν ελεύθερα μόνο το δικό του μερίδιο ο καθένας¹²¹. Σ' αυτή τη λογική προφανώς στηρίζεται και το ότι δεν ισχύει η δυνατότητα συνεισφοράς όπως στην πόλη.

4.3.2. Η υποχρέωση των αδελφών προς προίκιση

Στην περίπτωση που κατά τον γάμο της θυγατέρας οι γονείς δεν βρίσκονται εν ζωή την σχετική υποχρέωση προς προίκιση αναλαμβάνουν οι αδερφοί. Η υποχρέωση αυτή κατά βάση είναι ηθική αλλά γενικά είναι σπάνιο να μην την εκπληρώνουν. Σε κάθε περίπτωση πάντως αν ο αδερφός δεν συστήσει προίκα υπέρ της αδερφής του, αυτή έχει τα ίδια μ' αυτόν κληρονομικά δικαιώματα στην πατρική περιουσία. Αυτό ισχύει κατά βάση στις περισσότερες περιοχές οι οποίες ανωτέρω αναφέρθηκαν. Στο Αίγιο πάντως ο πρωτότοκος αδερφός υπεισέρχεται στον ρόλο του πατέρα και μπορεί να εξαναγκαστεί και δικαστικά για την καταβολή της προίκας. Στις περιοχές της Αρκαδίας (Τρίπολη, Καρύταινα, Άγιος Πέτρος) οι αδελφοί υποχρεούνται να συστήσουν προίκα από τη δική τους περιουσία αν η γονική περιουσία δεν επαρκεί. Για την Άνδρο και την Κέα, όπου ισχύει ο κανόνας ότι η πατρική περιουσία περιέρχεται στους γιους και η μητρική στις κόρες, οι αρχές που απάντησαν στο σχετικό ερώτημα του υπουργείου δικαιοσύνης για την υποχρέωση των αδερφών παραπέμπουν στις σχετικές απαντήσεις τους για την κληρονομική διαδοχή. Στην Αμοργό, όπου σημειώτεον ισχύει ο ίδιος κανόνας κληρονομικής διαδοχής, εναπόκειται στη διακριτική ευχέρεια των αδερφών η προίκιση της αδερφής τους¹²². Στη Σίφνο πάντως, αν και γενικά αναγνωρίζεται η υποχρέωση των αδερφών προς προίκιση, αν τα αγόρια είναι τελείως άπορα και οι γονείς έχουν εν τω μεταξύ προλάβει να προικίσουν τις κόρες, τα άπορα αγόρια έχουν δικαίωμα να ζητήσουν από

¹²¹ Ιδίου ό.π., σελ. 161.

¹²² Ιδίου, ό.π., σελ. 146-173.

τις προίκες των κοριτσιών τουλάχιστον ό,τι είναι απαραίτητο για τη συντήρησή τους¹²³.

4.3.3. Εκποίηση της προίκας

Γενικά ο άνδρας είναι διαχειριστής όλης της περιουσίας άρα και της προικώας, αλλά δεν μπορεί να την εκποιήσει χωρίς τη συγκατάθεση της συζύγου του. Αυτό ισχύει στη Σίφνο, στη Σύρο, στην Κορώνη, στο Αμπελάκι, στη Μικρομάνη, στην Ανδρίτσαινα, στα Καλάβρυτα, στην Πάτρα, στο Αίγιο, στον Πύργο, στην Τρίπολη, στην Καρύταινα, στον Άγιο Πέτρο. Μάλιστα στην Τρίπολη, στην Καρύταινα και στον Άγιο Πέτρο, στο Αίγιο, στα Καλάβρυτα και στον Πύργο, στη Μικρομάνη, στη Σύρο και στη Σίφνο απαιτείται εκτός από τη συγκατάθεση της συζύγου να συντρέχει και επείγουσα ανάγκη που να καθιστά αναγκαία την εκποίηση της προίκας.

Γενικότερα και σε άλλες περιοχές προϋποτίθεται η ύπαρξη ιδιαίτερα μεγάλης ανάγκης για την εκποίηση της προίκας (Άνδρος, Μύκονος, Σαντορίνη, Πάρος, Νάξος, Ίος, Αμοργός, Καλαμάτα). Στην Κορώνη, εκτός από τη συγκατάθεση της συζύγου και τη συνδρομή της κατεπείγουσας ανάγκης για την απαλλοτρίωση της προίκας, ο σύζυγος υποχρεούται αμέσως να αντικαταστήσει τα εκποιηθέντα με άλλα πράγματα της ίδιας αξίας. Στη Μεσσήνη πάλι, μόνο η σύζυγος δικαιούται να απαλλοτριώνει την προίκα της¹²⁴.

4.4. ΑΛΛΕΣ ΣΥΝΗΘΕΙΕΣ

Στην Άνδρο, η τελευταία προικισθείσα θυγατέρα είναι υποχρεωμένη με την προίκα της να καλύψει τα χρέη των γονιών. Αν η τελευταία προίκα δεν επαρκεί, τα χρέη αναζητούνται στην αμέσως προηγούμενη προικοδότηση και η σειρά μπορεί να φτάσει και μέχρι την πρώτη προίκα μέχρι την ολοσχερή κάλυψη των χρεών¹²⁵.

¹²³ Ιδίου, ό.π., σελ. 685.

¹²⁴ Ιδίου, ό.π., σελ. 146-173.

¹²⁵ Ιδίου, ό.π., σελ 150.

Στη Σίφνο, η προίκα χρησιμεύει για την κάλυψη των χρεών του συζύγου, αν αυτός δεν είναι έμπορος. Αλλιώς οφείλει η σύζυγος να εγγυηθεί υπέρ αυτού. Επιπλέον, όπως ανωτέρω αναφέρθηκε και για τους αδελφούς και οι γονείς σε περίπτωση πενίας μπορούν να ζητήσουν από ότι έδωσαν προς προίκιση τα απαραίτητα για τη διαβίωσή τους¹²⁶.

Στη Σύρο, αν δεν υπάρχουν κατιόντες κληρονόμοι, στην κληρονομική διαδοχή του άνδρα δεν καλούνται μόνο οι δικοί του συγγενείς αλλά και αυτοί της συζύγου του. Γι' αυτό η σύζυγος είναι υποχρεωμένη να καλύψει τα χρέη του συζύγου με την προίκα της. Επίσης, οι διαφορές από προικοσύμφωνα εκδικάζονται σε πρώτο βαθμό από τον καθολικό επίσκοπο και σε τελευταίο από τον Πάπα¹²⁷.

Στη Νάξο, σε περίπτωση θανάτου ενός των συζύγων¹²⁸, επί άτεκνου γάμου η προίκα επιστρέφεται στους «πρόσιμους» ήτοι στους προικοδότες γονείς και στα ανύπαντρα παιδιά τους. Γενικά αποκλείονται από την περιουσία του αποθανόντος συζύγου ο επιζών σύζυγος και οι συγγενείς του. Υπό ορισμένους όρους όμως μπορούσε ο επιζών σύζυγος να κρατήσει την επικαρπία των προικιών¹²⁹.

Στη Χίο, η γυναίκα που είχε πάρει προίκα μπορούσε μετά το θάνατο του άνδρα της να απαιτήσει ποσοστό από την κληρονομιά καθώς και την προίκα της. Η υπόλοιπη περιουσία μοιραζόταν στα παιδιά, κατά τα 2/3 στα αγόρια και κατά το 1/3 στα κορίτσια. Κάτι τέτοιο βέβαια ήταν πολύ σπάνιο γιατί η προίκα θεωρούνταν ένα αδιαίρετο περιουσιακό στοιχείο που ανήκε από κοινού στον άνδρα στη γυναίκα και στα παιδιά. Αν μάλιστα ο άνδρας ήταν έμπορος και πτώχευε λογαριαζόταν ότι υπήρχε υπέρ της προίκας νόμιμη αν και σιωπηρή υποθήκη¹³⁰.

¹²⁶ Ιδίου, ο.π., σελ. 156.

¹²⁷ Σημειωτέον ότι πριν την ελληνική επανάσταση οι κάτοικοι της Σύρου είναι κατ' εξοχήν καθολικοί. Φυσικά οι ορθόδοξοι που κατοίκησαν στην Σύρο μετά την επανάσταση, όπως οι Χιώτες πρόσφυγες μετά την καταστροφή της Χίου το 1922, δεν υπάγονταν στην δικαιοδοσία του καθολικού επισκόπου. Βλ. Μάουρερ, ό.π. σελ. 154.

¹²⁸ Στην Νάξο συνηθιζόταν και η προίκιση των αγοριών.

¹²⁹ Καλπουρτζή Εύα, «Συγγενικές σχέσεις και στρατηγικές ανταλλαγών. Το παράδειγμα της Νάξου τον 17^ο αιώνα», εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2001, σελ. 87-88.

¹³⁰ Αυτά τα έθιμα ίσχυαν στην Χίο πριν την καταστροφή του 1822. Η τοπική διοίκηση επαγρυπνούσε για την τήρηση του εθνικού δικαίου και έκανε το παν, ακόμα και οικονομικές θυσίες για την διατήρηση των τοπικών εθίμων και την μη αλλοίωσή τους από τις τουρκικές αρχές. Όταν οι περισσότεροι Χιώτες εγκαταστάθηκαν ως πρόσφυγες στη Σύρο μετά την καταστροφή δεν μπορούσαν

Στην Μάνη γενικά η προίκα δεν συνηθιζόταν. Αντίθετα ο γαμπρός είχε την υποχρέωση να δώσει στον πατέρα της νύφης ένα συμβολικό ποσό και κάποια συμβολικά δώρα¹³¹.

4.5. Η ΠΡΟΙΚΙΣΗ ΤΩΝ ΑΓΟΡΙΩΝ

Η προίκα εννοιολογικά – λαμβάνοντας υπ’ όψιν τη νομική της έννοια – συνδέεται με την εισαγωγή περιουσίας στον συζυγικό οίκο εκ μέρους της γυναίκας. Συνεπώς η προίκιση των αγοριών θα μπορούσε να αποτελεί σχήμα οξύμωρο. Σε ορισμένες περιοχές όμως, κυρίως στις Κυκλάδες¹³², στη λαϊκή συνείδηση οι γαμήλιες παροχές προς τους γιους αποτελούν προίκα και μάλιστα η σύστασή τους υπόκειται σε ανάλογες διατυπώσεις με τη σύσταση προίκας υπέρ των θυγατέρων. Σε κυκλαδικά προικώα έγγραφα, αβαντάρια¹³³ και προικοσύμφωνα, συναντάται σύσταση προίκας και υπέρ του γαμπρού. Τέτοια έγγραφα έχουν εντοπιστεί στη Σίκινο, στη Μήλο, στη Νάξο. Κάποια δε περιέχουν στο ίδιο έγγραφο τις προίκες και των δύο μελλόντων συζύγων¹³⁴.

Χαρακτηριστικό είναι ότι στο προαναφερθέν ερωτηματολόγιο του υπουργείου δικαιοσύνης οι κάτοικοι της Μυκόνου και της Νάξου ανέφεραν ως ειδική τοπική συνήθεια την προίκιση των γιων, στην μεν Μύκονο ως υποχρέωση, στη δε Νάξο ως δυνατότητα. Και στα δύο αυτά νησιά ο προικισθείς υιός υποχρεούται να καταβάλει στον προικοδότη πατέρα εφ’ όρου ζωής το ήμισυ των εισοδημάτων και ο πατέρας

να εφαρμόσουν τα έθιμά τους γιατί η διοίκηση του τόπου δεν ήταν πια στα χέρια τους. Βλ. Μάουρερ, ό.π., σελ 122, 123.

¹³¹ Μάουρερ Γ.Λ., «Ο ελληνικός Λαός» εκδ.Αφοί Τολίδη, Αθήνα, 1976, σελ 132

¹³² Βιζβίζης Ιάκωβος, «Τινά περί των προικώων εγγράφων κατά την βενετοκρατίαν και την τουρκοκρατίαν», Επετηρίδα του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 1968, σελ. 13.

¹³³ Το αβαντάριο (συναντάται στις Κυκλάδες) αποτελεί ιδιωτικό έγγραφο το οποίο περιέχει λεπτομερή καταγραφή των κινητών και ακινήτων τα οποία οι γονείς ήταν διατεθειμένοι να παραδώσουν ως προικώα. Βάσει του αβανταρίου συντασσόταν το προικοσύμφωνο οπότε αυτό έπανε να έχει αξία. Βλ.Βιζβίζης Ιάκωβος, ό.π., σελ. 31.

¹³⁴ Ιδίου, ό.π., σελ.23, 24, 30.

υποχρεούται να καταβάλει το ήμισυ των εξόδων. Στη Μύκονο οι προικισθέντες αποκλείονται από την κληρονομιά¹³⁵.

Βέβαια, σημειωτέον ότι η «προικοδότηση» των αγοριών στις προαναφερόμενες περιοχές εντάσσεται στους κανόνες που επιβάλλουν οι γενικότερες συνήθειες μεταβίβασης της οικογενειακής περιουσίας. Και τα αγόρια και τα κορίτσια ως προίκα λαμβάνουν ουσιαστικά το κληρονομικό τους μερίδιο όπως σε κάθε περιοχή καθορίζεται με βάση τις τοπικές συνήθειες.

4.6. ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΜΕΤΑΒΙΒΑΣΗΣ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑΣ ΣΤΟ ΑΙΓΑΙΟ - Η ΠΡΟΝΟΜΙΟΥΧΑ ΠΡΩΤΟΤΟΚΗ

Στο μεταβυζαντινό Αιγαίο εντοπίζονται συστήματα μεταβίβασης της οικογενειακής περιουσίας που αναγνωρίζουν ιδιαίτερα δικαιώματα στα παιδιά - αποδέκτες της περιουσίας ανάλογα με το φύλλο και τη σειρά γέννησης.

Σε κάποια νησιά ισχύει ο κανόνας ότι τα αγόρια μοιράζονται την πατρική και τα κορίτσια τη μητρική περιουσία. Την απάντηση αυτή έδωσαν και στην σχετική ερώτηση του υπουργείου δικαιοσύνης, όπως προαναφέρθηκε, οι κάτοικοι της Κέας, της Άνδρου, της Αμοργού, της Ίου¹³⁶. Στην Αμοργό μάλιστα ο πρωτότοκος λαμβάνει μεγαλύτερο μερίδιο από την περιουσία, αλλά «ο πατέρας μπορεί να διαθέσει και κάτι για τις θυγατέρες του». Στην Ίο τα κορίτσια κληρονομούν μεγαλύτερο μερίδιο σύμφωνα με την ίδια πηγή.

Σε άλλες περιοχές συναντάμε ιδιαίτερα προνόμια των πρωτότοκων παιδιών αγοριών και κοριτσιών όπως οι κανακαραίοι ή κανακάρηδες στην Κάρπαθο. Το πρωτότοκο κορίτσι (κανακαρά) λαμβάνει με τη μορφή προίκας ολόκληρη την προικώα περιουσία της μητέρας και το πρωτότοκο αγόρι (κανακάρης) ολόκληρη την

¹³⁵ Μάουρερ Γ.Λ., «Ο ελληνικός Λαός» εκδ.Αφοί Τολίδη, Αθήνα, 1976, 152, 155.

¹³⁶ Ανθρωπολογικές μελέτες εντάσσουν σ' αυτό το σύστημα επιπλέον και την Ικαρία, την Κω, τη Σάμο, την Πάτμο, την Πάρο, τη Νάξο και την Σίφνο. Βλ. Καλπουρτζή Εύα, «Συγγενικές σχέσεις και στρατηγικές ανταλλαγών. Το παράδειγμα της Νάξου τον 17° αιώνα» εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2001, σελ. 81.

πατρική περιουσία του πατέρα με τον όρο ότι τα αγόρια φέρουν το όνομα του εκ πατρός παππού και τα κορίτσια αυτό της εκ μητρός γιαγιάς¹³⁷.

Σε άλλα νησιά αναγνωρίζονται ιδιαίτερα προνόμια στην πρωτότοκη κόρη στην οποία περιέρχεται ως προίκα η μητρική περιουσία με συνέπεια τα υπόλοιπα παιδιά ανεξαρτήτως αριθμού να μοιράζονται την πατρική περιουσία^{138 139}. Οι αρχές της Σκύρου χαρακτηριστικά αναφέρουν στην απάντησή τους στο υπουργείο δικαιοσύνης ότι «η πρωτότοκη θυγατέρα προικίζεται σχεδόν μ' όλη την περιουσία ώστε για τις υπόλοιπες συχνά δεν υπολείπεται τίποτε¹⁴⁰»

Οι πρακτικές διαφορετικής μεταχείρισης των πρωτότοκων σε βάρος των υστερότοκων παιδιών διασφαλίζουν την διατήρηση της ισορροπίας των περιουσιακών σχέσεων ανάμεσα στις λίγες οικογένειες που εξασφαλίζουν με τους μεταξύ τους γάμους την προνομιακή τους κατάσταση. Τελικά η περιουσία συσσωρεύεται στα χέρια μιας ολιγαρχίας ισχυρών. Συντηρείται έτσι και διαιωνίζεται ένα κλειστό κοινωνικό σύστημα που θυμίζει αρκετά τις κάστες¹⁴¹. Πράγματι, αποτέλεσμα αυτού του συστήματος είναι ο πλήρης οικονομικός και κοινωνικός αποκλεισμός των υστερότοκων. Στην Κάρπαθο, οι υστερότοκες κόρες είτε στέλνονταν υπηρέτριες είτε παρέμεναν στον τόπο τους προσαρτώμενες στο νοικοκυριό της αδελφής τους. Οι υστερότοκοι άνδρες κατέφευγαν σε χειρωνακτικές εργασίες τις οποίες τους εξασφάλιζε κυρίως η εποχική μετανάστευση. Επιπλέον οι υστερότοκοι άνδρες και γυναίκες επιτρεπόταν να παντρευτούν και να τεκνοποιήσουν μόνο αν για κάποιο λόγο το πρωτότοκο παιδί του αντίστοιχου φύλλου αποδεικνυόταν αδύνατον ή κρινόταν ανεπιθύμητο να συνεχίσει τη γενεαλογική γραμμή¹⁴².

¹³⁷ Αντίστοιχες πρακτικές συναντάμε και στη Χάλκη, την Κάσο, την Τήλο και σε ορισμένες οικογένειες της Νισύρου. Βλ. Καλπουρτζή Εύα, ό.π. σελ.80

¹³⁸ Ανθρωπολογικές μελέτες εντάσσουν σ' αυτό το σύστημα τα νησιά Αστυπάλαια, Κάλυμνο, Λέρο, Λέσβο, Λήμνο, Μύκονο, Ψαρά, Σαντορίνη, Σέριφο, Σκιάθο, Σκόπελο, Σύρο. Βλ. Καλπουρτζή Εύα, ό.π. σελ.81

¹³⁹ Καλπουρτζή Εύα, «Συγγενικές σχέσεις και στρατηγικές ανταλλαγών. Το παράδειγμα της Νάξου τον 17° αιώνα» εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2001 σελ.79-81

¹⁴⁰ Μάουρερ Γ.Λ., «Ο ελληνικός Λαός» εκδ. Αφοί Τολίδη, Αθήνα, 1976, σελ 153

¹⁴¹ Σκουτέρη- Διδασκάλου Νόρα, «Ανθρωπολογικά για το γυναικείο ζήτημα», εκδ. Πολίτης, Αθήνα, 1984, σελ.172,173

¹⁴² Καλπουρτζή Εύα, «Οι σχέσεις συγγένειας ως σχέσεις υλικής, κοινωνικής και συμβολικής κυριαρχίας», στο «Η κοινωνική γέννηση των αισθημάτων» του Bernard Vernier, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2001 σελ.12

Αν και η Κάρπαθος αποτελεί την πιο ακραία εκδοχή αυτού του τύπου των συστημάτων περιουσιακής μεταβίβασης και στις υπόλοιπες περιοχές όπου ίσχυε η συνήθεια τη προνομιακής προίκισης μόνο της «πρωτοκόρης» η δυσμενής κατάσταση στην οποία περιερχόταν η υπόλοιπη οικογένεια είναι αναμφισβήτητη. Το τοπικό έθιμο οδηγούσε σε καταφανείς αδικίες σε βάρος των υπόλοιπων αδερφών, στο ξεσπίτωμα των γονέων, ή ακόμα και σε μετανάστευση.

Οι κοινωνικές συνέπειες αυτής της εθιμικής πρακτικής προκάλεσαν την αντίδραση των εκκλησιαστικών αρχών. Το 1701 ο Πατριάρχης Καλλίνικος με επιστολή του στο ποίμνιο της Μυτιλήνης στιγματίσε το έθιμο κατηγορώντας τους γονείς ότι πράττουν αντίθετα με το φυσικό δίκαιο. Τους προσάπτει ότι κακόβουλα δίνουν στην πρώτη κόρη όλα τους τα υπάρχοντα μη φροντίζοντας να πάρουν και τα υπόλοιπα παιδιά μερίδιο από την προγονική τους περιουσία, όπως έπρεπε να δικαιούνται. Το 1767 ο Πατριάρχης Σαμουήλ κατέκρινε για άλλη μια φορά το έθιμο ως εξοντωτικό. Τονίζει την οικονομική εξόντωση των γονέων και επισημαίνει ότι ο γάμος της αδερφής γίνεται εις βάρος των υπολοίπων. Πάντως το έθιμο γενικά συνεχίστηκε και ο Πατριάρχης Γρηγόριος, ο εκ Σερρών, το 1836 εξέδωσε κανονική διάταξη για την αντιμετώπιση αυτού του παράλογου εθίμου, ύστερα από αναφορά παραπόνων των κατοίκων της Μυτιλήνης. Από την διάταξη αυτή φαίνεται ότι το έθιμο είχε εν τω μεταξύ επεκταθεί και στην δεύτερη κόρη. Πάλι τονίζεται η δυσμενής θέση και η πενία των γονέων και το γεγονός ότι οι υπόλοιπες αδελφές μένουν ανύπανδρες και απροστάτευτες.

Στη Σκόπελο πάντως, όπου η «πρωτοκόρη» προικιζόταν με το οικογενειακό σπίτι, την επίπλωση και όλη την περιουσία της μητέρας της, οι κάτοικοι του οικισμού Γλώσσα κατήγγησαν βίαια το έθιμο. Το 1824 οι πατεράδες που είχαν φτάσει σε απόγνωση αποφάσισαν και συμφώνησαν εγγράφως ότι, αν κάποιος στο μέλλον ήθελε να τάξει ή να δώσει στην θυγατέρα του σπίτι, οι υπόλοιποι θα το έκαιγαν και ο πατέρας που δεν τήρησε τη συμφωνία θα έπρεπε να εξοριστεί από το χωριό.

Γενικά πάντως τέτοιου τύπου έθιμα διατηρήθηκαν σε πολλά νησιά και μέχρι τα μέσα του 20^{ου} αιώνα. Η σταδιακή εξαφάνισή τους οφείλεται στην αλλαγή των κοινωνικών συνθηκών και των ηθών και βέβαια στην επικράτηση του αστικού δικαίου και την υποχώρηση των εθίμων ¹⁴³.

¹⁴³ Σκουτέρη- Διδασκάλου Νόρα, «Ανθρωπολογικά για το γυναικείο ζήτημα», εκδ Πολίτης, Αθήνα 1984, σελ.174,175

Το εθιμικό δίκαιο που αναπτύχθηκε στον ελλαδικό χώρο κατά τη διάρκεια της μεταβυζαντινής περιόδου αναγνωρίστηκε ρητά ως πηγή του αστικού δικαίου του νεότερου ελληνικού κράτους με το διάταγμα της Αντιβασιλείας της 23^{ης} Φεβρουαρίου/ 7^{ης} Μαρτίου 1835, το οποίο όριζε ότι «Τα έθιμα, όσα πολυχρόνιος και αδιάκοπος συνήθεια ή αποφάσεις δικαστικά καθιέρωσαν, υπερισχύουν όπου επικράτησαν». Οι προγενέστερες Εθνοσυνελεύσεις γενικά το είχαν αγνοήσει ως παράγοντα που θα μπορούσε να παίξει σημαντικό ρόλο στην νομοθεσία του νέου κράτους κυρίως λόγω του φόβου ότι ενδεχόμενη εισαγωγή και καθιέρωση των ποικίλων τοπικών εθίμων θα έθετε σε κίνδυνο την πολιτική ενότητα του Έθνους¹⁴⁴. Σε κάθε περίπτωση πάντως το εθιμικό δίκαιο δεν επικράτησε στο νεοελληνικό αστικό δίκαιο και αυτό δεν είναι άσχετο και με την όλη ιστορία διαμόρφωσης του αστικού δικαίου του νέου κράτους. Έτσι, παρ' ότι αναγνωρίζεται ρητά ως πηγή δικαίου στον Αστικό Κώδικα, με την εισαγωγή του καταργήθηκαν όλα τα αντίθετα προς τις διατάξεις του έθιμα. Η μελέτη των συνηθειών του ελληνικού λαού μπορεί να έπαψε έτσι έχει πρακτικό νομικό ενδιαφέρον, δεν παύει όμως να αποτελεί σημαντικό παράγοντα για την βαθύτερη γνώση του ίδιου του λαού.

¹⁴⁴ Σ. Τρωιάνος – Ι. Βελισσαροπούλου- Καράκωστα, Ιστορία του Δικαίου, Δ' έκδοση, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2010, σελ. 239

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Η ΠΡΟΙΚΑ ΣΤΟ ΝΕΟΤΕΡΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΑΣΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

Ο Μάουρερ στο βιβλίο του «Ο Ελληνικός Λαός» αναφέρει το 1835: «Αστικό Κώδικα δεν έχει ακόμα η Ελλάδα και δεν νομίζω ότι θα αποκτήσει σύντομα παρ' όλο που για το σκοπό αυτό συγκροτήθηκε τελευταία – τον Ιανουάριο του 1835- μία επιτροπή»¹⁴⁵. Και πράγματι επιβεβαιώθηκε. Από την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους μέχρι να αποκτήσει η Ελλάδα Αστικό Κώδικα θα περάσουν πάνω από εκατό χρόνια¹⁴⁶. Σημαντικό λόγο της καθυστέρησης αποτέλεσε μεταξύ άλλων και η διαμάχη των νομικών για την ουσία των ρυθμίσεων των διατάξεων του νέου δικαίου.

Το διάταγμα της 23^{ης} Φεβρουαρίου/ 7^{ης} Μαρτίου 1835 ορίζει –εκτός από την προαναφερθείσα διάταξη για το έθιμο – ότι ως αστικό δίκαιο μέχρι τη δημοσίευση «πολιτικού κώδικος» ισχύουν οι πολιτικοί νόμοι των Βυζαντινών αυτοκρατόρων που περιέχονται στην Εξαβίβλο του Αρμενόπουλου. Πάνω στην ερμηνεία του διατάγματος διατυπώθηκαν διαφορετικές αντιλήψεις από τους νομικούς της εποχής ανάλογα με τις ιδέες τους και τη νομική τους κουλτούρα σχετικά με το δίκαιο στο οποίο πρέπει γίνεται αναδρομή για την κάλυψη των κενών της Εξαβίβλου. Σε γενικές γραμμές η διαμάχη συνοψίζεται στο αν έπρεπε οι πηγές του νέου δικαίου να αναζητηθούν στα Βασιλικά ή στον Ιουστινιάνειο Πανδέκτη, ήτοι στο Ρωμαϊκό δίκαιο. Στα μέσα του 19^{ου} αιώνα η νομολογία του Αρείου Πάγου και η επιστήμη ταλαντεύονταν ανάμεσα στην εφαρμογή του Βυζαντινού δικαίου των Βασιλικών και σε αυτή του δικαίου του Ιουστινιάνειου Πανδέκτη. Προς τα τέλη του 19^{ου} αιώνα όμως και στις αρχές του 20^{ου} επικράτησαν κυρίως τα κείμενα της Ιουστινιάνειας κωδικοποίησης. Σημαντικά συνετέλεσε σ' αυτό και το γεγονός ότι τα κείμενα αυτά είχαν καταστεί ιδιαίτερος πιο προσβάσιμα από τα Βασιλικά στους δικαστές και στους δικηγόρους της εποχής¹⁴⁷.

¹⁴⁵ Μάουρερ Γ.Λ., «Ο ελληνικός Λαός» εκδ.Αφοί Τολίδη, Αθήνα, 1976, σελ.662

¹⁴⁶ Αντίθετα σε πολύ σύντομο διάστημα συντάχθηκαν στην περίοδο της Αντιβασιλείας από τον Μάουρερ ο Ποινικός Νόμος, ο Οργανισμός των Δικαστηρίων και των Συμβολαιογράφων, η Πολιτική και η Ποινική Δικονομία.

¹⁴⁷ Τρωιάνος Σ. –Βελισσαροπούλου- Καράκωστα Ι., «Ιστορία του Δικαίου», εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2010, σελ. 245.

Έτσι, το προΐσχύσαν του Αστικού Κώδικα δίκαιο της προίκας διαπλάστηκε σταδιακά από τη θεωρία και τη νομολογία στη βάση του ρωμαϊκού δικαίου με ταυτόχρονη εφαρμογή όμως και του Βυζαντινού δικαίου. Επιμέρους ζητήματα ρυθμίστηκαν με ειδικούς νόμους, όπως οι νόμοι περί χαρτοσήμου αναφορικά με τον τύπο του προικοσυμφώνου και του προσυμφώνου, ο νόμος 1340/1918 για την εκποίηση των προικίων ακινήτων και ο νόμος 3237/1924 για την απόδοση της προίκας μετά τη λύση του γάμου.

Στην παρούσα ενότητα εκτίθενται οι διατάξεις του Αστικού Κώδικα για την προίκα, όπως (με κάποιες τροποποιήσεις) ίσχυσαν μέχρι την κατάργηση του θεσμού το 1983, με ταυτόχρονη αναφορά ανά θεματική και σε ρυθμίσεις του προισχύσαντος δικαίου.

5.1. Η έννοια της προίκας στον Αστικό Κώδικα

Στον Αστικό Κώδικα η προίκα ρυθμιζόταν στα άρθρα 1406-1437 και 1495-1499. Νομικά ορίζεται ως «η υπό της γυναίκος ή άλλου, χάριν αυτής, παρεχόμενη εις τον άνδρα περιουσία προς ανακούφισιν των βαρών του γάμου» (άρθρο 1406 ΑΚ). Εξ' άλλου ρητά ορίζεται στον νόμο ότι «ο ανήρ φέρει τα βάρη του γάμου» (1398 ΑΚ). Συνεπώς εννοιολογικά στοιχεία της προίκας αποτελούν: α) η παροχή ή προσπορισμός περιουσίας στον άνδρα β) η παροχή να γίνεται από τη γυναίκα ή από τρίτο χάριν αυτής και γ) η παροχή να γίνεται για την ανακούφιση των βαρών του γάμου και ενόψει αυτού (*dotis causa*). Αν συμφωνηθεί διαφορετικός προορισμός, δεν πρόκειται περί προίκας¹⁴⁸. Η προίκα δίδεται στον άνδρα. Οτιδήποτε δίνεται στην γυναίκα εν όψει του γάμου δεν συνιστά προίκα με την έννοια του νόμου. Κάθε περιουσία της γυναίκας που δεν συμπεριλαμβάνεται στην προίκα χαρακτηρίζεται εξώπροικη περιουσία ή παράφερνα. Τέτοια περιουσία είναι δυνατόν να υπάρξει είτε συστάθηκε προίκα είτε όχι ή αν συστάθηκε μεν αλλά χωρίς να τηρηθεί ο νόμιμος τύπος¹⁴⁹.

¹⁴⁸ Τούσης Χρ. Ανδρέας, «Οικογενειακόν Δίκαιον (Κατά τον Αστικό Κώδικα)», τόμος Α, εκδ. ΑΦΟΙ Π. Σάκκουλα, Αθήνα, 1979, σελ. 210

¹⁴⁹ Ειρηνοδικείο Λειβαδιάς 95/1978, διαθέσιμη στο <http://www.dsnet.gr/1024x768Auth.htm>

5.2.Σύσταση – Τύπος

Η σύμβαση της προίκας περιλαμβάνει τις δηλώσεις βούλησης της γυναίκας ή του τρίτου (γονέα ή άλλου) που προικοδοτεί υπέρ αυτής και του άνδρα (1406 ΑΚ). Η σύμβαση πρέπει να περιληφθεί τον τύπο του συμβολαιογραφικού εγγράφου (1406 ΑΚ σε συνδυασμό με 1402 παρ.2 ΑΚ). Συμβολαιογραφικό έγγραφο απαιτείται και για το προσύμφωνο σύστασης προίκας. (166 ΑΚ). Το συμβολαιογραφικό έγγραφο εισήχθη ως τύπος με τη διάταξη του άρθρου 42 του πρώτου νόμου περί χαρτοσήμου της 14^{ης} Αυγούστου 1836· μάλιστα ασχέτως ποσού και άσχετα με το αν στην προίκα περιλαμβάνονταν ακίνητα. Αυτό υποστηρίχτηκε από τη νομολογία αλλά και μεγάλο μέρος της θεωρίας με τη λογική ότι η συγκεκριμένη ρύθμιση δεν εισήχθη για ταμειευτικούς σκοπούς του κράτους αλλά λόγω της σπουδαιότητας τέτοιου τύπου συμβάσεων στις κοινωνικές σχέσεις. Πράγματι στη λαϊκή συνείδηση η προίκα ήταν συνδεδεμένη αναπόσπαστα με το προικώο έγγραφο. Η απάντηση των δημογερόντων της Άνδρου στο υπουργείο δικαιοσύνης για τα τις τοπικές συνήθειες περιγράφοντας το έθιμο η τελευταία προικισθείσα να πληρώνει τα χρέη των γονιών (ανωτέρω υπό 4.4) αναφέρει χαρακτηριστικά ότι «το τελευταίο προικοσύμφωνο υποχρεούται να πληρώσει τα πατρικά ή μητρικά χρέη»¹⁵⁰.

Επιπλέον ορίζεται ότι η προίκα μπορεί να συσταθεί και με διάταξη τελευταίας βούλησης.(1406 ΑΚ). Στην περίπτωση αυτή η αποδοχή του άνδρα πρέπει λάβει χώρα εντός συγκεκριμένης προθεσμίας, η οποία τάσσεται από τη γυναίκα με εξώδικη δήλωση. Η δήλωση αποδοχής πρέπει να γίνει με συμβολαιογραφικό έγγραφο. Με την αποδοχή συντελείται και η σύσταση της προίκας. Αν παρέλθει άπρακτη η προθεσμία για την αποδοχή, ό,τι έχει καταληφθεί στη διαθήκη προς σύσταση προίκας περιέρχεται στη γυναίκα.(1407 ΑΚ).

¹⁵⁰ Βιζβίζης Ιάκωβος, «Τινά περί των προικώων εγγράφων κατά την βενετοκρατίαν και την τουρκοκρατίαν», Επετηρίδα του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 1968, σελ. 9, 10.

5.3.Η Υποχρέωση προς προίκιση

Αν και η προίκα είναι δυνατόν να συσταθεί και από τη γυναίκα ή από οποιονδήποτε τρίτο υπέρ αυτής, ο Αστικός Κώδικας καθιερώνει νομική υποχρέωση του πατέρα να συστήσει προίκα υπέρ της θυγατέρας του. Η υποχρέωση αυτή απορρέει εκ της συγγένειας και όχι εκ της πατρικής εξουσίας, συνεπώς είναι αδιάφορο αν η θυγατέρα είναι ανήλικη, ενήλικη, χήρα ή διαζευγμένη¹⁵¹. Η προίκα πρέπει να είναι ανάλογη προς την περιουσία του πατέρα, τον αριθμό των τέκνων του, την κοινωνική του θέση και την κοινωνική θέση του συζύγου. Ο πατέρας απαλλάσσεται από την υποχρέωσή του αυτή, αν λαμβανομένων υπ' όψιν και των λοιπών υποχρεώσεών του δεν είναι σε θέση να συστήσει προίκα χωρίς να διακινδυνεύσει την δική του διαβίωση ή εφόσον η θυγατέρα του είναι κάτοχος περιουσίας για ανάλογη προίκιση. (ΑΚ 1495). Την περιουσία αυτή μπορεί να την έχει αποκτήσει εξ' ιδίων πόρων ή από κάποιον τρίτο συγγενή ή μη¹⁵².

Αν ο πατέρας έχει αποβιώσει ή δεν είναι σε θέση να συστήσει προίκα, η ίδια νομική υποχρέωση βαρύνει την μητέρα.(1496 ΑΚ). Η υποχρέωση της μητέρας χωρεί υπό τις ίδιες με τον πατέρα προϋποθέσεις.

Αν η θυγατέρα έλαβε την προίκα της από τον πατέρα ή την μητέρα για προηγούμενο γάμο δεν δικαιούται εκ νέου προίκα. (1496 ΑΚ). Είναι δε αδιάφορο αν κατέχει ή όχι ακόμα την προίκα που έλαβε για τον πρώτο γάμο ή αν για τον δεύτερο γάμο η προίκα που θα αναλογούσε κατά τις περιστάσεις είναι μεγαλύτερη από αυτή που έλαβε για τον πρώτο γάμο¹⁵³.

Επιπλέον οι γονείς δικαιούνται να αρνηθούν να συστήσουν προίκα αν η θυγατέρα συνήψε γάμο χωρίς την προαπαιτούμενη από το νόμο συναίνεσή τους ή αν υπέπεσε σε παράπτωμα που δικαιολογεί την αποκλήρωση (1496 ΑΚ και 1839 ΑΚ). Για την πρώτη περίπτωση βέβαια η άρνηση αυτή είναι δικαιολογημένη μόνο αν η

¹⁵¹ Τούσης Χρ. Ανδρέας, «Οικογενειακόν Δίκαιον (Κατά τον Αστικό Κώδικα)», τόμος Α, εκδ. Αφοί Π. Σάκκουλα, Αθήνα 1979, σελ. 231.

¹⁵² Ιδίου, ο.π., σελ 238

¹⁵³ Ιδίου ,ο.π., σελ 239

θυγατέρα ήταν ανήλικη δηλαδή δεν είχε συμπληρώσει το 21^ο έτος της ηλικίας της κατά τον χρόνο συνάψεως του γάμου της¹⁵⁴. Για την ενήλικη θυγατέρα δεν απαιτείται η συναίνεση των γονέων για τον γάμο, οπότε και δεν μπορούν οι γονείς να αρνηθούν την υποχρέωσή τους προς σύσταση προίκας..

Στη θυγατέρα που δικαιούται προίκα παρέχεται από το νόμο (ΑΚ 1498) αξίωση κατά του υπόχρεου γονέα για την σύστασή της. Η εν λόγω αξίωση είναι αμεταβίβαστη και υπόκειται σε πενταετή παραγραφή που αρχίζει από τον γάμο. Η αξίωση παρέχεται στην γυναίκα- θυγατέρα και όχι στον άνδρα, καθ' ότι απέναντι σ' αυτήν καθιερώνεται η νομική υποχρέωση των γονέων. Έναντι του άνδρα οι γονείς της γυναίκας δεν υποχρεούνται να συστήσουν προίκα.

Κατά το προϊσχύσαν δίκαιο η νομική υποχρέωση προς προίκιση βαρύνει τον πατέρα. Αν ο πατέρας δεν υπάρχει, η σχετική υποχρέωση σε δεύτερη φάση μετατίθεται στον παππού από την πλευρά του πατέρα και κατά σειρά και στους αψώτερους ανιόντες. Στην εξαιρετική περίπτωση κατά την οποία δεν υπάρχει πατέρας και παππούς από την πλευρά του ή δεν είναι σε θέση να συστήσουν προίκα και η θυγατέρα είναι άπορη, η υποχρέωση προς προίκιση βαρύνει την μητέρα. Οι αδερφοί δεν έχουν καμία υποχρέωση προς προίκιση. Τα αναφερόμενα πρόσωπα ως υπόχρεοι για σύσταση προίκας υποχρεούνται στην περίπτωση που η γυναίκα δεν έχει δική της περιουσία. Αν η γυναίκα είναι κάτοχος επαρκούς περιουσίας, κάτι που εκτιμάται από το δικαστήριο, τα παραπάνω πρόσωπα δεν επέχουν καμία υποχρέωση¹⁵⁵.

5.4.Αντικείμενο της προίκας

Αντικείμενο της προίκας μπορεί να αποτελέσει κάθε περιουσιακό στοιχείο («ενεστώσα περιουσία»), που μπορεί να επαυξήσει την περιουσία του άνδρα, (1410 ΑΚ), ήτοι κυριότητα ή άλλα εμπράγματα δικαιώματα, ενοχικά δικαιώματα και γενικά πάσης φύσεως περιουσιακά δικαιώματα. Μπορεί επίσης η προίκα να συνίσταται και σε μέλλουσα αλλά ειδικώς καθοριζόμενη περιουσία. Για παράδειγμα, ακίνητο το

¹⁵⁴ Σύμφωνα με το άρθρο 127 ΑΚ, ενήλικος, άρα δικαιοπρακτικά ικανός ήταν όποιος είχε συμπληρώσει το 21^ο έτος.

¹⁵⁵ Καταπόδης Ι. Σπ., «Οικογενειακόν Δίκαιον, επί τη βάσει των εστενογραφημένων παραδόσεων του καθηγητού Κ. Δεμερτζή των συγγραμμάτων ημετέρων και ξένων συγγραφέων και νομολογίας», εκδ., Δημ.Ν Τζάκα., Στεφ.Δελαγραμμάτικα και ΣΙΑ, Αθήνα, 1933-1934, σελ.104 - 106

οποίο δεν έχει ακόμα κατασκευαστεί κατά τον χρόνο σύστασης της προίκας, αλλά πρόκειται να κατασκευαστεί από τον άνδρα με χρήματα τα οποία δόθηκαν από τον προικοδότη προς τον σκοπό αυτό, εφόσον αυτή είναι η βούληση των συμβαλλομένων μερών και τηρήθηκε ο απαιτούμενος από τον νόμο τύπος. Μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο προίκας και το προϊόν μέλλουσας εργασίας της γυναίκας αν αυτό συνομολογήθηκε ειδικά και καθορίστηκε στο σχετικός συμβόλαιο. Σε κάθε περίπτωση βέβαια δεν μπορεί να συνομολογηθεί ως αντικείμενο προίκας οτιδήποτε θα κερδίζει η γυναίκα στο μέλλον από την εργασία της¹⁵⁶.

5.5. Δικαιώματα του άνδρα επί της προίκας

Αναφορικά με τα δικαιώματα του άνδρα επί της προίκας, ο Αστικός Κώδικας ορίζει ότι, αν στο προικοσύμφωνο δεν ορίζεται κάτι διαφορετικό, ο άνδρας αποκτά την κυριότητα των κινητών πραγμάτων που δίνονται ως προίκα και τη διοίκηση και επικαρπία των ακινήτων και αυτό ανεξάρτητα από το πρόσωπο το οποίο συνέστησε την προίκα. (ΑΚ 1412). Στην περίπτωση που δεν μεταβιβάζεται στον άνδρα η κυριότητα των επιδοθέντων ως προίκα πραγμάτων αυτός έχει κατά τη διάρκεια (συνεστώτος) του γάμου τη διοίκηση και την επικαρπία των πραγμάτων αυτών και η γυναίκα την ψιλή κυριότητα. Και αυτό επίσης ανεξάρτητα από το ποιος είναι ο συστήσας την προίκα. (ΑΚ 1414). Αν ορίζεται όμως ότι στον άνδρα μεταβιβάζεται η κυριότητα των προικικών πραγμάτων, αντικείμενο της προίκας είναι όχι πλέον τα ίδια τα αντικείμενα αλλά η χρηματική τους αξία, η οποία συμφωνήθηκε στο προικοσύμφωνο. Αν η αξία των πραγμάτων δεν προσδιορίστηκε ή προσδιορίστηκε ανακριβώς, λαμβάνεται υπ' όψιν η πραγματική (αγοραία) αξία κατά τον χρόνο σύναψης του προικοσυμφώνου (ΑΚ 1413). Στην περίπτωση αυτή ο άνδρας, ο οποίος καθίσταται πλέον απόλυτος κύριος των προικικών πραγμάτων μπορεί ελεύθερα και χωρίς πρόσθετες διατυπώσεις να τα εκποιήσει μιας και αυτά δεν έχουν πλέον την ιδιότητα των προικικών.¹⁵⁷

Υπό το προΐσχύσαν δίκαιο οι αντίστοιχες συνέπειες ρυθμίζονταν ανάλογα με το αν η προίκα είχε αποτιμηθεί σε χρήμα (διατετιμημένη προίξ) ή όχι (αδιατίμητος

¹⁵⁶ Τούσης Χρ. Ανδρέας, «Οικογενειακόν Δίκαιον (Κατά τον Αστικό Κώδικα)», τόμος Α, εκδ. ΑΦΟΙ Π. Σάκκουλα, Αθήνα, 1979, σελ. 228, 229

¹⁵⁷ Ιδίου, ο.π., σελ. 253

προίξ). Ο Αστικός κώδικας δεν χρησιμοποιεί τον όρο «διατετιμημένη προίξ», γνωρίζει όμως την έννοια αυτή όπως φαίνεται από τις διατάξεις που προεκτέθηκαν και την διαπλάσσει κατά τρόπο ευρύτερο του προγενέστερου δικαίου¹⁵⁸. Υπό το προϋσχύσαν δίκαιο διακρίνουμε δύο είδη διατιμήσεως της προίκας. Τη διατίμηση «ένεκα διατιμήσεως» και τη διατίμηση «ένεκα πωλήσεως». Αν δεν προέκυπτε σαφώς αν η διατίμηση έγινε απλά «διατιμήσεως ένεκα» τότε η διατίμηση θεωρούνταν ότι έγινε «πωλήσεως ένεκα». Πρακτική συνέπεια της διάκρισης ήταν ότι στην πρώτη περίπτωση σε περίπτωση λύσεως του γάμου οφειλόταν η διατίμηση και όχι το πράγμα ενώ στην δεύτερη περίπτωση οφειλόταν το πράγμα. Επίσης στην περίπτωση της διατιμημένης προίκας «πωλήσεως ένεκα» ο άνδρας έφερε τον κίνδυνο της καταστροφής του πράγματος και όφειλε να αποδώσει την διατίμηση. Στην περίπτωση της απλής διατίμησης η γυναίκα έφερε τον κίνδυνο της τυχαίας καταστροφής του πράγματος¹⁵⁹.

5.6.Εκποίηση των προικώων

Η εκποίηση των προικώων πραγμάτων ρυθμίζεται στον Αστικό Κώδικα στα άρθρα 1416επ.. Σύμφωνα με τη διάταξη 1416, με μόνη τη συναίνεση της γυναίκας και χωρίς άλλες διατυπώσεις ο άνδρας μπορεί να εκποιήσει τα προικώα κινητά, ειδικά τίτλους, των οποίων η διάθεση δεν επιτρέπεται σύμφωνα με τις περί επικαρπίας διατάξεις. Αντικείμενο της προίκας στην περίπτωση αυτή καθίσταται η αξία των εκποιηθέντων. Αναφορικά με τα προικώα ακίνητα, σύμφωνα με το άρθρο 1417, για την εκποίηση απαιτείται άδεια του δικαστηρίου. Αρμόδιο δικαστήριο είναι το μονομελές πρωτοδικείο της κατοικίας των συζύγων το οποίο δικάζει κατά την διαδικασία της εκούσιας δικαιοδοσίας¹⁶⁰. Η άδεια του δικαστηρίου δίνεται αν συναινεί η γυναίκα (η δήλωσή της γίνεται με συμβολαιογραφικό έγγραφο ή ενώπιον του δικαστηρίου) και συντρέχει περίπτωση αναπόφευκτης ανάγκης ή προφανούς

¹⁵⁸ Μιχαηλίδης – Νουάρος Γεώργιος, «Οικογενειακόν Δίκαιον», εκδ. Αφοί Π. Σάκκουλα, Αθήνα, 1970, σελ. 134-135

¹⁵⁹ Καταπόδης Ι. Σπ., «Οικογενειακόν Δίκαιον, επί τη βάσει των εστενογραφημένων παραδόσεων του καθηγητού Κ. Δεμερτζή των συγγραμμάτων ημετέρων και ξένων συγγραφέων και νομολογίας» εκδ., Δημ. Ν Τζάκα,, Στεφ. Δελαγραμμάτικα και ΣΙΑ, Αθήνα, 1933-1934 σελ. 122, 124

¹⁶⁰ Τούσης Χρ. Ανδρέας, «Οικογενειακόν Δίκαιον (Κατά τον Αστικό Κώδικα)», τόμος Α, εκδ. ΑΦΟΙ Π. Σάκκουλα, Αθήνα, 1979, σελ. 261

ωφέλειας. Το δικαστήριο παρέχοντας την άδεια για εκποίηση μπορεί να τάξει οποιουδήποτε εξασφαλιστικούς όρους μεταξύ των οποίων και το ακατάσχετο του τιμήματος. Μπορεί επίσης πριν την έκδοση της απόφασης να διατάξει ακρόαση των πλησιεστέρων συγγενών της γυναίκας, αν αυτό είναι εφικτό (1418 ΑΚ). Το τίμημα από την εκποίηση του προικώου ακινήτου στην περίπτωση που γίνεται επίκληση της προφανούς ωφέλειας ή το περίσσευμα μετά την ικανοποίηση της ανάγκης καθίσταται προικώο (1419 ΑΚ). Η εκποίηση του προικώου ακινήτου είναι άκυρη, αν δεν τηρήθηκαν οι διατυπώσεις του νόμου ή αν δεν τηρήθηκαν οι όροι που έθεσε η απόφαση του δικαστηρίου. Η εκποίηση η οποία επετράπη για νόμιμο λόγο ακόμα κι αν αυτός δεν ήταν αληθής είναι έγκυρη (1420 ΑΚ). Τα παραπάνω αφορούν την εκποίηση προικίων κινητών και ακινήτων, ήτοι ότι δόθηκε μεν ως προίκα όχι όμως και κατά κυριότητα στον άνδρα. Τα πράγματα που δόθηκαν στον άνδρα κατά κυριότητα όπως προαναφέρθηκε δεν αποτελούν προικώα τα ίδια αλλά η αξία τους. Συνεπώς μπορεί ο σύζυγος να τα διαθέτει ελεύθερα και χωρίς πρόσθετες διατυπώσεις.

Στην ελευθερία εκποιήσεως των ακινήτων που δόθηκαν κατά κυριότητα στον άνδρα έβαλε φραγμό ο νόμος 987/1979. Με το άρθρο 1 προστίθεται διάταξη στο άρθρο 1417 του Αστικού Κώδικα με την οποία ορίζεται ότι και για την εκποίηση ακινήτων που δόθηκαν κατά κυριότητα στον άνδρα απαιτείται η συναίνεση της γυναίκας η οποία παρέχεται με συμβολαιογραφικό έγγραφο. Στην περίπτωση της εκποίησης προικώα καθίσταται η αξία του εκποιούμενου ακινήτου. Η εκποίηση ή η σύσταση οποιουδήποτε εμπράγματος δικαιώματος χωρίς τη συναίνεση της γυναίκας είναι άκυρη υπέρ της γυναίκας και των κληρονόμων της.

Η δυνατότητα εκποίησης προικώου ακινήτου ύστερα από άδεια του δικαστηρίου ρυθμιζόταν και στο προϊσχύσαν του αστικού κώδικα δίκαιο με τον νόμο 1340/1918.

Σε περίπτωση αναγκαστικής εκποίησης προικώου ακινήτου το τίμημα καθίσταται προικώο και καταβάλλεται στον άνδρα μόνο ύστερα από απόφαση του δικαστηρίου (ΑΚ 1421).

5.7. Προίκα και λύση του γάμου

Μετά τη λύση του γάμου η προίκα αποδίδεται στη γυναίκα ή στους κληρονόμους της και ο άνδρας παύει να είναι διαχειριστής και επικαρπωτής της προικώας περιουσίας (1426 ΑΚ). Αν η αποδοτέα προίκα συνίσταται σε χρήματα, η απόδοση γίνεται μετά την πάροδο έτους από τη λύση του γάμου. Οφείλεται όμως ο νόμιμος τόκος από τη λύση του γάμου. Η γυναίκα μάλιστα μπορεί να αξιώσει την καταβολή όλων των τόκων διαρκούντος του έτους (1427 ΑΚ). Με τον νόμο 987/1979 προστέθηκε στο άρθρο 1426 διάταξη βάσει της οποίας ο άνδρας υποχρεώνεται να αποδώσει αυτούσια τα προικώα ακίνητα που σώζονται στην περιουσία του ακόμα κι αν αυτά του μεταβιβάστηκαν κατά κυριότητα.

Ο άνδρας δεν δικαιούται να απαιτήσει τυχόν δαπάνες του σχετικά με την προικώα περιουσία εφόσον πρόκειται για δαπάνες που βαρύνουν τον επικαρπωτή. Δεν υποχρεούται όμως και να αποδώσει τους καρπούς της προίκας που συνέλεξε κατά τη διάρκεια του γάμου (1428,1429 ΑΚ).

Πριν από την εισαγωγή του Αστικού Κώδικα, βάσει του νόμου 3237/1924, στην περίπτωση λύσης του γάμου λόγω θανάτου του ανδρός ή διαζυγίου, παρεχόταν στη γυναίκα το δικαίωμα να επιλέξει να απαιτήσει εντός έτους από τη λύση του γάμου είτε τα διατετιμημένα «πωλήσεως ένεκα» σωζόμενα προικώα ακίνητα είτε τη διατίμηση τους.

5.8. Άλλες διατάξεις για την προστασία της προικώας περιουσίας της γυναίκας

Στον Αστικό Κώδικα περιέχεται διάταξη για τον «χωρισμό της προίκας». Σύμφωνα μ' αυτήν παρέχεται στη γυναίκα το δικαίωμα, διαρκούντος του γάμου, να αναλάβει τη διοίκηση και την κάρπωση της προικώας της περιουσίας με τη συνδρομή ορισμένων προϋποθέσεων (1431,1434 ΑΚ): αν λόγω της μείωσης της περιουσίας του άνδρα η προίκα κινδυνεύει, αν ο άνδρας κάνει κακή διαχείριση της προίκας και δεν παρέχει την οφειλόμενη διατροφή στη σύζυγο και στα παιδιά του ή αν υπάρχει κίνδυνος να μην μπορεί να ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις του για διατροφή στο μέλλον· επίσης αν ορίστηκε επίτροπος για τη διαχείριση της περιουσίας του. Τον

χωρισμό της περιουσίας της η γυναίκα μπορεί να τον απαιτήσει δικαστικά. Σε περίπτωση όμως πτωχεύσεως του άνδρα ο χωρισμός επέρχεται αυτοδικαίως (1432 ΑΚ). Η γυναίκα μετά την απόδοση σ' αυτήν των προικίων πραγμάτων, μπορεί να τα εκποιεί ελεύθερα και χωρίς τη συναίνεση του συζύγου (1435 ΑΚ). Αν εκλείψουν οι λόγοι για τους οποίους διατάχθηκε ο χωρισμός το δικαστήριο μπορεί να διατάξει την άρση αυτής της κατάστασης ύστερα από αίτηση και των δύο συζύγων. (1437 ΑΚ).

Επιπλέον, χορηγείται στη γυναίκα νόμιμη υποθήκη επί των ακινήτων του συζύγου για την διασφάλιση της προίκας της (1262 ΑΚ). Η διάταξη αυτή είναι αναγκαστικού δικαίου, ως εκ τούτου αντίθετη συμφωνία των συζύγων είναι άκυρη. (1304 ΑΚ). Μάλιστα, για να συναινέσει η γυναίκα στην εξάλειψη της υποθήκης πρέπει να έχει δώσει την σχετική άδεια το δικαστήριο (1386 ΑΚ).

5.9. Προίκα και κληρονομική διαδοχή

Στον Αστικό Κώδικα καθιερώνεται υποχρέωση συνεισφοράς της προίκας κατά την κληρονομική διαδοχή (1895 ΑΚ). Η προίκα επίσης καταλογίζεται στη νόμιμη μοίρα του μεριδούχου. (1833 ΑΚ). Στην περίπτωση που λόγω της ύπαρξης περισσότερων κατιόντων θα υφίστατο περίπτωση συνεισφοράς στην εξ αδιαθέτου διαδοχή η νόμιμη μοίρα του καθενός προσδιορίζεται στη βάση της εξ ' αδιαθέτου μερίδας που θα περιέρχετο σ' αυτόν λαμβανομένης υπ' όψιν της συνεισφοράς. (1834 ΑΚ).

Ο ΝΟΜΟΣ 1329/1983. Η ΚΑΤΑΡΓΗΣΗ ΤΗΣ ΠΡΟΙΚΑΣ

Με την εισαγωγή της αρχής της ισότητας Ελλήνων και Ελληνίδων στο άρθρο 4 παρ. 2 του Συντάγματος του 1975, κατέστη απαραίτητη η προσαρμογή των διατάξεων του Αστικού Κώδικα και κυρίως του οικογενειακού δικαίου στη συνταγματική επιταγή. Οι διατάξεις του οικογενειακού δικαίου βασισμένες στην ιδιαίτερη θέση του άνδρα μέσα στην οικογένεια αποτύπωναν και θεσμικά την καταφανώς δυσμενέστερη θέση της γυναίκας και ήταν προφανώς αντίθετες με την αρχή της ισότητας. Χαρακτηριστικά τονίζει την ανισότητα αυτή αναφορικά με τον θεσμό της προίκας απόφαση του Πολυμελούς Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης : «...ο θεσμός της προίκας προσκρούει στην ισότητα των δύο φύλων γιατί μειώνει την προσωπικότητα της γυναίκας που γίνεται αντικείμενο συναλλαγής εξευτελίζει τον άνδρα που εξαγοράζεται, και καταντάει το θεσμό του γάμου υπόθεση οικονομικής συναλλαγής»¹⁶¹.

Με το έργο της προσαρμογής του οικογενειακού δικαίου στο νέο Σύνταγμα επιφορτίστηκαν διαδοχικά τρεις επιτροπές. Η πρώτη συγκροτήθηκε υπό την προεδρεία του ομότιμου καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών Ανδρέα Γαζή το 1976. Το σχέδιο, η αιτιολογική έκθεση και τα πρακτικά της επιτροπής δημοσιεύτηκαν σε ιδιαίτερο τόμο του υπουργείου δικαιοσύνης το 1979 με τίτλο «Εισαγωγή ισότητας δικαιωμάτων και υποχρεώσεων Ελλήνων και Ελληνίδων εις το Αστικόν Δίκαιον». Στη συνέχεια συγκροτήθηκαν άλλες δύο νομοπαρασκευαστικές επιτροπές, με πρόεδρο τον ομότιμο καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών Γεώργιο Μιχαηλίδη-Νουάρο η πρώτη, και τον καθηγητή της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών Αριστόβουλο Μάνεση η δεύτερη. Η κατάργηση του θεσμού της προίκας ενσωματώθηκε στις προτάσεις και των τριών επιτροπών. Εν τέλει, τον Ιανουάριο του 1983 ψηφίστηκε ο νόμος 1329/83 στη βάση σχεδίου νόμου συνταγμένου από την επιτροπή Μάνεση.

¹⁶¹ Πολ. Πρωτ Θεσ 158/1983, στο «Τα προσύμφωνα προίκας μετά την αναθεώρηση του Οικογενειακού Δικαίου», Παπαστερίου Δημήτρης, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1987, σελ 14

Στην Εισηγητική Έκθεση του άνω νόμου αναφέρεται ότι « το προτεινόμενο νομοσχέδιο έρχεται να εξαλείψει από το δίκαιό μας θεσμούς και ρυθμίσεις που έχουν καταστεί αναχρονιστικοί και που σαν τέτοιοι βρίσκονται σε αντίθεση με την κοινωνική πραγματικότητα και με το αίσθημα δικαίου του λαού»¹⁶². Πράγματι διαπλάστηκαν διαφορετικά οι περισσότερες έννομες σχέσεις του οικογενειακού δικαίου (πχ. σχέσεις γονέων και τέκνων με την κατάργηση της πατρικής εξουσίας και αντικατάστασής της από τη γονική μέριμνα, αμετάβλητο του επωνύμου με το γάμου, πρόβλεψη συναινετικού διαζυγίου). Οι περιουσιακές σχέσεις των συζύγων έπαψαν να καθορίζονται βάσει του προικώου συστήματος, αφού με άρθρο 15 του νόμου ο θεσμός της προίκας καταργήθηκε οριστικά. Μάλιστα ορίζεται ότι κάθε περιουσιακή επίδοση που αποτελεί σύσταση προίκας είναι άκυρη από την έναρξη της ισχύος του νόμου.

Σύμφωνα με την εισηγητική έκθεση: «Η κατάργηση της προίκας ήταν επιβεβλημένη, τόσο γιατί ο θεσμός προσκρούει στην ήδη συνταγματικά κατοχυρωμένη ισότητα των φύλων, όσο και γιατί είναι από τους πιο αναχρονιστικούς του Οικογενειακού μας δικαίου. Ο θεσμός έχει κοινωνικά συνδεθεί με συναλλαγές γύρω από την τέλεση του γάμου, μειωτικές για τη γυναίκα. Η πρόβλεψή του στο νόμο με λεπτομερειακή μάλιστα ρύθμιση, έστω και αν οι προθέσεις ήταν αγαθές, κατέληγε να νομιμοποιεί και να ενθαρρύνει τέτοιες συναλλαγές. Ως προς την ίδια τη ρύθμιση, πρέπει να λεχθεί ότι κατ' εξοχήν αντισυνταγματική είναι η ανάθεση από το νόμο στον άνδρα τουλάχιστον της διοίκησης και επικαρπίας της προικώας περιουσίας, χωρίς καν γι' αυτό να λαμβάνεται υπόψη η βούληση της γυναίκας. Εφόσον με το σχέδιο αφαιρείται πια από τον άνδρα (πάλι για λόγους ισότητας) η αποκλειστική ευθύνη για την αντιμετώπιση των λεγόμενων «βαρών του γάμου» και ανατίθεται η ευθύνη αυτή και στους δύο συζύγους αποδυναμώνεται και το τελευταίο επιχείρημα υπέρ της επικαρπίας του άνδρα.»¹⁶³

Στον νέο νόμο προβλέφθηκαν και μεταβατικές διατάξεις βάσει των οποίων η δοθείσα ως προικώα περιουσία αποχαρακτηρίζεται ως τέτοια και αποκαθίστανται τα δικαιώματα της γυναίκας σε ήδη συσταθείσες προικώες παροχές. Ειδικότερα, ορίζεται ότι οι προίκες που έχουν συσταθεί ήδη, από την έναρξη ισχύος του νόμου αποδίδονται στη γυναίκα η οποία αποκτά αυτοδικαίως το πλήρες δικαίωμα στα

¹⁶² Εισηγητική Έκθεση Ν. 1329/83, Προς τη Βουλή των ελλήνων, παρ.3, σελ 1

¹⁶³ Εισηγητική Έκθεση Ν. 1329/83, Προς τον Υπουργό Δικαιοσύνης, κεφ.ΙΙ, ΣΤ', σελ.8

προϊκόα. Επιπλέον η γυναίκα αυτοδικαίως αποκτά την κυριότητα και όσων πραγμάτων είχαν δοθεί στον άνδρα κατά κυριότητα εφ' όσον σώζονται στην περιουσία του. Για την περίπτωση που αυτά δεν σώζονται και για την προστασία τυχόν δικαιωμάτων τρίτων ο νόμος της αναγνωρίζει σχετική ενοχική αξίωση. Επίσης, περιουσιακά στοιχεία που καταλείπονται στον άνδρα για προίκα με διάταξη τελευταίας βούλησης που συντάχθηκε πριν από την έναρξη ισχύος του νόμου περιέρχονται στη γυναίκα. Η απόδοση ή μη της προίκας που έχει χρηματικό αντικείμενο αφήνεται στην κρίση των συζύγων. Αν δεν συμφωνηθεί η απόδοση, για τις προίκες αυτές εξακολουθούν να ισχύουν οι καταργημένες διατάξεις του Αστικού Κώδικα¹⁶⁴.

Ο νόμος 1329/1983 αποτέλεσε τομή στην μακραίωνη ιστορία του οικογενειακού δικαίου, καθ' ότι μέσα από το σύνολο των ρυθμίσεών του η γυναίκα για πρώτη φορά αναγνωρίζεται ως νομικά ισότιμη με τον άνδρα στο πλαίσιο των οικογενειακών σχέσεων. Η κατάργηση της προίκας, θεσμού που αναδείκνυε χαρακτηριστικά την ανισότητα, ήταν απαραίτητο βήμα προς την κατεύθυνση αυτή.

¹⁶⁴ Οι μεταβατικές διατάξεις που αφορούν την κατάργηση της προίκας προβλέπονται στα άρθρα 56 -64 του Ν. 1329/1983

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο θεσμός της προίκας αναμφισβήτητα υπήρξε ιδιαίτερα ανθεκτικός στον χρόνο. Από την ομηρική εποχή μέχρι το τέλος του εικοστού αιώνα κυριαρχεί στη ρύθμιση των οικογενειακών περιουσιακών σχέσεων παρά τη δριμεία κριτική που έχει δεχθεί ήδη από πολύ νωρίς. Σε κάθε έννομη τάξη στην ιστορία του ελληνικού δικαίου συναντάμε διαμορφωμένο ένα σύστημα κανόνων για τη ρύθμιση της προίκας. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον δε παρουσιάζει και το εθιμικό δίκαιο που αναπτύχθηκε κατά την διάρκεια της Οθωμανικής κατάκτησης.

Παρ' ότι οι επιμέρους ρυθμίσεις για την προίκα ανά εποχή και ανά νομοθέτημα μπορεί να διαφοροποιούνται, η γενική δομή του προικώου συστήματος παραμένει σταθερή. Η προίκα κατά βάση αποτελεί μία ειδική περιουσιακή ομάδα, της οποίας τη διαχείριση αποκτά ο σύζυγος και την ασκεί υπό τους περιορισμούς που τίθενται από έναν ικανό αριθμό προστατευτικών διατάξεων. Με τη λύση του γάμου ο σύζυγος χάνει την εξουσία στα προικώα και οφείλει να τα επιστρέψει. Η δυνατότητα εξασφάλισης της προίκας με εγγραφή υποθήκης στην περιουσία του συζύγου, οι περιορισμοί διάθεσης των προικώων και ειδικότερα η αναγκαιότητα συγκατάθεσης της συζύγου για την εκποίησή τους, οι κανόνες επιστροφής της προίκας σε περίπτωση διαζυγίου ή λύσης του γάμου λόγω θανάτου και τα σχετικά ένδικα βοηθήματα, είναι ζητήματα τα οποία κατά βάση ρυθμίζονται σε όλες τις έννομες τάξεις στις οποίες έγινε αναφορά.

Η προίκα, παρεχόμενη στον σύζυγο για τα βάρη του γάμου, εξ' ορισμού αποτελεί θεσμό που ενεργεί στο πεδίο των περιουσιακών σχέσεων των συζύγων. Είναι καταφανής όμως ο ρόλος της σε κάθε εποχή ως θεσμού ρυθμιστικού και κληρονομικών σχέσεων. Η προίκα αποτελεί οικογενειακή περιουσία, η οποία όμως ως εκ της φύσης της φεύγει από την οικογένεια πριν την ώρα της κληρονομικής διαδοχής. Η ανάγκη διασφάλισης των δικαιωμάτων και των υπόλοιπων παιδιών της οικογένειας της προσέδωσε την έννοια του προκαταβληθέντος κληρονομικού μεριδίου της προικισθείσας θυγατέρας. Η αντίληψη αυτή για την προίκα στη λαϊκή συνείδηση είναι εμφανής καθ' όλη τη διάρκεια ισχύος του θεσμού ανεξάρτητα από το αν καλούνται ή όχι οι γυναίκες στην κληρονομική διαδοχή και ανεξάρτητα από την πρόβλεψη ή μη του θεσμού της κληρονομικής συνεισφοράς. Η στενή εννοιολογική σύνδεση της προίκας με την κληρονομιά γίνεται επίσης εμφανής και μέσα από ανθρωπολογικές μελέτες που εξετάζουν συστήματα περιουσιακής μεταβίβασης.

Χρησιμοποιείται συχνά ο όρος κληρονομιά για να περιγράψει την περιουσία η οποία μεταβιβάζεται εν ζωή με αφορμή το γάμο.

Παρότι ο γάμος και η προίκα αποτελούν θεσμούς με διαφορετική δομή και λειτουργία, λόγω της γενικευμένης πρακτικής της προικοδοσίας, συχνά διαπλέκονται τόσο στενά ώστε η προίκα να σηματοδοτεί και την ίδια την ύπαρξη του γάμου. Σ' αυτό το πλαίσιο για την κλασσική Αθήνα υποστηρίχτηκε η άποψη ότι η προίκα αποτελεί προϋπόθεση εγκυρότητας του γάμου. Επί Ιουστινιανού τα προικώα συμβόλαια προβλέπονταν ως απόδειξη της ύπαρξης του γάμου. Απόλυτη εξάρτηση του γάμου από την προίκα παρατηρείται στην Ιουστινιάνεια νομοθεσία σχετικά με το γάμο ανώτατων αξιωματούχων όπου το προικώο συμβόλαιο προβλέπεται ως συστατικός τύπος. Επίσης στο δίκαιο της Εκλογής όπου γίνεται διάκριση μεταξύ έγγραφου και άγραφου γάμου η τυπικότητα του έγγραφου γάμου συνίσταται στην κατάρτιση προικώου συμβολαίου. Αναδεικνύεται έτσι ο ιδιαίτερα σημαντικός ρόλος της στις κοινωνίες αυτές.

Αναφορικά με την υποχρέωση των αρρένων αδελφών να συστήσουν προίκα υπέρ της αδελφής τους μη υπάρχοντων των γονέων, παρατηρείται ότι τέτοια ρύθμιση δεν συναντάται στο δίκαιο του νέου ελληνικού κράτους. Η συνήθεια αυτή πάντως αποτελούσε γενικευμένη εθιμική πρακτική κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας και ως τέτοια καταγράφηκε και από το υπουργείο δικαιοσύνης του νεοσύστατου κράτους. Η υποχρέωση αυτή λογικά απέρρεε από το γεγονός ότι στο πλαίσιο παραδοσιακής οικονομίας και οι αδελφές είχαν δικαίωμα στα αποτελέσματα της οικιακής παραγωγής τα οποία ελλείψει των γονέων έπρεπε να τα διασφαλίσουν τα αδέρφια. Εξ' άλλου και στην κλασσική Αθήνα συναντάμε αντίστοιχη υποχρέωση των αδερφών οι οποίοι καθιστάμενοι αρχηγοί του οίκου οφείλουν να προικίσουν τις αδερφές τους από την πατρική περιουσία. Η απομάκρυνση από τον οικιακό τρόπο παραγωγής και ο εκχρηματισμός της προίκας λόγω του εκχρηματισμού της οικονομίας, κατέστησε ιδιαίτερα δύσκολη την εξοικονόμηση χρηματικών κεφαλαίων για να δοθούν ως προίκα. Σ' αυτό το πλαίσιο, ενδεχομένως να θεωρήθηκε από τον νομοθέτη υπέρμετρη δέσμευση για τους αδελφούς η σχετική υποχρέωση και γι' αυτό να μην καθιερώθηκε.

Η ποικιλία των τοπικών προικώων εθίμων αναδεικνύει τη σημασία της προίκας για την καθημερινή ζωή. Ο θεσμός διαπλάθεται στα πλαίσια κάθε κοινωνικού σχηματισμού για να εξυπηρετήσει τις ανάγκες του. Αναδεικνύεται επίσης η διαφορετική λειτουργία που επιτελεί σε διαφορετικές κοινωνίες. Έτσι, σε κάποια

νησιά του Αιγαίου λειτουργεί ως μέγεθος που καθορίζει τη συντήρηση των κοινωνικών δομών. Η διακριτική μεταχείριση των πρωτότοκων κοριτσιών στοχεύει στην διατήρηση του στατους κβο μέσω της διαιώνισης μιας κοινωνικής ελίτ που βασίζει την ανωτερότητά της στην κατοχή της περιουσίας.

Στο θεσμικό πλαίσιο της προίκας αντανακλάται και η κοινωνική αντίληψη για την κοινωνική θέση της γυναίκας. Στη βάση της λογικής του θεσμού βρίσκεται η παραδοχή ότι η γυναίκα δεν μπορεί να είναι παραγωγικό μέλος της οικογένειας. Εξ' άλλου και οι απαρχές του θεσμού εντοπίζονται στην εποχή που η γυναίκα περιορίζεται στα του οίκου. Πρέπει λοιπόν εκ των προτέρων με την προίκα της να πληρώσει για τα βάρη που πρόκειται να επωμιστεί ο σύζυγος λόγω της κοινής συμβίωσης. Επίσης, η ανάθεση της διαχείρισης της προικώας περιουσίας στον σύζυγο είναι ενδεικτική της αντίληψης ότι η γυναίκα δεν διαθέτει τις αντίστοιχες ικανότητες. Ενδεικτικές της μειονεκτικής θέσης της γυναίκας είναι και οι προστατευτικές γι' αυτήν διατάξεις όπως περιλαμβάνονται στον Αστικό Κώδικα. Δεν της αναγνωρίζεται η δυνατότητα και η ελευθερία εκδήλωσης ελεύθερης βούλησης, αφού για παράδειγμα, για να παράσχει τη συναίνεσή της είτε για εκποίηση προικώου ακινήτου είτε για εξάλειψη της ασφαλίζουσας την προίκα υποθήκης, χρειάζεται η άδεια του δικαστηρίου. Προφανώς βέβαια οι συγκεκριμένες διατάξεις στοχεύουν στην προστασία της γυναίκας. Όμως την αντιμετωπίζουν σαν πρόσωπο περιορισμένης δικαιοπρακτικής ικανότητας.

Η λογική αφετηρία του θεσμού αλλά και οι ειδικότερες νομικές ρυθμίσεις σε καμία περίπτωση δεν συμβιβάζονταν με την συνταγματική αρχή της ισότητας των φύλων. Η κατάργηση του θεσμού ήταν αναπόφευκτη αλλά και αναγκαία. Με το σύνολο των ρυθμίσεων του νόμου 1329/83 η γυναίκα για πρώτη φορά στην ιστορία του ελληνικού οικογενειακού δικαίου αναγνωρίζεται νομικά ως ισότιμο μέλος της οικογένειας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

ΑΓΓΕΛΕΤΟΠΟΥΛΟΣ Α. ΠΕΤΡΟΣ, «Περί του τρόπου και τύπου συστάσεως της προικός κατά το ρωμαϊκόν και το νυν κρατούν δίκαιον», εκδ. Βασιλικόν τυπογραφείον Νικολάου Χιώτη, Αθήνα, 1911

ΑΔΑΜ – ΜΑΓΝΗΣΑΛΗ ΣΟΦΙΑ, «Η απονομή της δικαιοσύνης στην αρχαία Αθήνα», εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2008

ΑΡΜΕΝΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ, «Πρόχειρον Νόμων ή Εξάβιβλος», επιμέλεια, Κωνσταντίνος Γ. Πιτσάκης,, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα, 1971

ΒΙΖΒΙΖΗΣ ΙΑΚΩΒΟΣ, «Τινά περί των προικῶν εγγράφων κατά την βενετοκρατίαν και την τουρκοκρατίαν», Επετηρίδα του Κέντρου Ερεύνῃς της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα, 1968

ΔΗΜΑΚΗΣ Δ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ, «Αττικό Δίκαιο Ι, Το οικογενειακό Δίκαιο της Αθήνας κατά τους κλασσικούς χρόνους», εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα –Κομοτηνή, 1986

ΔΗΜΑΚΗΣ Δ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ, «Ο θεσμός της προικός κατά το αρχαίον ελληνικόν δίκαιον», εκδ. Άγγελου. Αθ. Κλεισιούνη, Αθήνα., 1959

ΔΟΞΑΣ Ν. ΙΩΑΝΝΗΣ, «Αστικός Κώδικας», εκδ. Εργαστήρια τυπογραφίας «Ο αιώνας μας», Αθήνα, 1948

ΕΙΣΗΓΗΤΙΚΗ ΈΚΘΕΣΗ Ν.1329/1983

ΖΕΠΟΣ Δ. ΙΩΑΝΝΗΣ (επιμέλεια), «Jus Graeco – Romanum Ι, Πείρα, Ηγουν Διδασκαλία εκ των πράξεων του μεγάλου κυρού Ευσταθίου του Ρωμάνου», εκδ. Διονυσίου Γ. Ευστρατίου, Αθήνα, 1902

ΚΑΤΑΠΟΔΗΣ Ι. ΣΠ., «Οικογενειακόν Δίκαιον, επί τη βάσει των εστενογραφημένων παραδόσεων του καθηγητού Κ. Δεμερτζή των συγγραμμάτων ημετέρων και ξένων συγγραφέων και νομολογίας» εκδ., Δημ. Ν Τζάκα,, Στεφ. Δελαγραμμάτικα και ΣΙΑ, Αθήνα, 1933-1934

ΚΑΛΠΟΥΡΤΖΗ ΕΥΑ, «Συγγενικές σχέσεις και στρατηγικές ανταλλαγών. Το παράδειγμα της Νάξου τον 17^ο αιώνα» εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2001

ΜΑΟΥΡΕΡ ΓΚΕΟΡΓΚ ΛΟΥΝΤΒΙΧ, «Ο ελληνικός Λαός», εκδ. Αφοί Τολίδη ,
Αθήνα, 1976

ΜΑΡΙΔΑΚΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ , «Το Αστικόν Δίκαιον εν ταις Νεαραίς των Βυζαντινών
Αυτοκρατόρων», εκδ. Γ. Ι. Βασιλείου, Αθήνα, 1922

ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ – ΝΟΥΑΡΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, «Οικογενειακόν Δίκαιον», εκδ. Αφοί Π.
Σάκκουλα, Αθήνα, 1970

ΜΠΑΛΗΣ Α. ΓΕΩΡΓΙΟΣ, «Οικογενειακόν Δίκαιον», εκδ. Αφοί Π. Σάκκουλα,
Αθήνα, 1961

ΠΑΠΑΣΤΕΡΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΗΣ, «Τα προσύμφωνα προίκας μετά την αναθεώρηση
του Οικογενειακού Δικαίου», εκδ. Σάκκουλα/ Θεσσαλονίκη, 1987

ΠΟΛΥΤΕΝΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ, «Πραγματεία περί προικός», Αθήνα, 1924

ΡΟΪΛΟΣ Λ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ , ΚΟΥΜΑΝΤΟΣ Α. ΓΕΩΡΓΙΟΣ, «Οικογενειακόν Δίκαιον»,
εκδ. Αφοί Π. Σάκκουλα, Αθήνα, Θεσσαλονίκη, 1966

ΣΚΟΥΤΕΡΗ- ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΥ ΝΟΡΑ, «Ανθρωπολογικά για το γυναικείο
ζήτημα», εκδ. Πολίτης, Αθήνα 1984

ΤΟΥΣΗΣ ΧΡ. ΑΝΔΡΕΑΣ, «Οικογενειακόν Δίκαιον (Κατά τον Αστικό Κώδικα)»,
τόμος Α΄, εκδ. ΑΦΟΙ Π. Σάκκουλα , Αθήνα, 1979

ΤΡΩΙΑΝΟΣ Σ. –ΒΕΛΙΣΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ- ΚΑΡΑΚΩΣΤΑ Ι., «Ιστορία του Δικαίου»,
εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2010

ΤΡΩΙΑΝΟΣ Ν. ΣΠΥΡΟΣ, «Εισηγήσεις Βυζαντινού Δικαίου», εκδόσεις Ηρόδοτος ,
Αθήνα 2014

ΤΡΩΙΑΝΟΣ Ν ΣΠΥΡΟΣ, «Οι Νεαρές του Λέοντος του ΣΤ΄ του Σοφού», εκδ.
Ηρόδοτος, Αθήνα, 2007

ΧΑΡΙΣΙΑΔΗΣ Ν., «Πρόχειρον νόμων ή Εξάβιβλος Αρμενοπούλου», εκδ.
τυπογραφείον Αδελφών Κεφαλίδων, Σεϊτανίδης Γ. , Κωνσταντινούπολη, 1885
διαθέσιμο στο: <http://medusa.libver.gr/handle/123456789/4205>

ΨΥΧΟΓΙΟΣ Κ. ΔΗΜΗΤΡΗΣ, «Προίκες, Φόροι, Σταφίδα και Ψωμί, Οικονομία και
Οικογένεια στην αγροτική Ελλάδα του 19ου αιώνα», Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών
Ερευνών, Αθήνα, 1987

BISCARDI ARNALDO, «Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο», εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα, 1998

Geib Gustav, «Παρουσίαση της Κατάστασης του δικαίου στην Ελλάδα στη διάρκεια
της τουρκοκρατίας και ως τον ερχομό του βασιλιά Όθωνα του Α΄», εκδ. Γκοβόστη,
Αθήνα, 2007

MACDOWELL D.DOUGLAS., «Σπαρτιατικό Δίκαιο», εκδ. Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα,1988

PIAULT COLETTE (επιμέλεια), «Οικογένεια και περιουσία στην Ελλάδα και την Κύπρο», επιστημονική επιμέλεια ελληνικής έκδοσης Μαρίνα Μαροπούλου, εκδ. Βιβλιοπωλείων της Εστίας, Αθήνα, 1994

VERNIER BERNARD, «Η κοινωνική γένεση των αισθημάτων», εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2001

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

MEILLIER CLAUDE, Une coutume hiérogamique à Sparte ? στο:Revue des etudes Grecques, tome 97,fascicule 462-464, juillet- décembre 1984,pp. 381-402.

PERENTIDIS STAVROS, « Pratiques de mariage et nuances de continuité dans le monde grec », Publications de l' université Paul-Valery Montpellier III,2002

PERENTIDIS STAVROS, «Sur la polyandrie, la parenté et la définition du mariage à Sparte» στο: «Parenté et société dans le monde grec de l' antiquité à l'âge moderne», AUSONIUS, Bordeaux,2006

ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ

ΑΝΔΟΚΙΔΗΣ, «Κατά Αλκιβιάδου»

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, «Κατ' Αφόβου Β»

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, «Κατά Στεφάνου Β»

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, «Προς Βοιωτόν περί προικός μητρώας»

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, «Προς Ονήτορα Α»

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, «Προς Σπουδίαν»

ΙΣΑΙΟΣ, «Περί του Πύρρου κλήρου»

MENANΔΡΟΣ, «Περικειρομένη»

ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, «Αριστείδης»

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Παπαγιάννη, Ε., Αρναούτογλου, Η., Δημοπούλου, Α., Καράμπελας, Δ., Λιαρμακόπουλος, Α., Χατζάκης, Ι., Χέλμης, Α., 2015. Ιστορία δικαίου. [ηλεκτρ. βιβλ.] Αθήνα :Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/5271>

Ψηφιακή Βιβλιοθήκη «perseus»: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/>

Τράπεζα Νομικών Πληροφοριών ΔΣΑ: <http://www.dsnet.gr>